

Başlık : Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya'da Müslümanlar Meselesi
Title : The Question of Muslims in Tsarist Russia Before the Bolshevik Revolution
Заголовок : Мусульманский вопрос в царской России накануне большевистской революции

Yazarlar / Authors / Автор : **ORCID ID**
Mustafa ÖZTÜRK : [0000-0002-3974-7924](https://orcid.org/0000-0002-3974-7924)

Bu makaleye atf için / To cite this article / Ссылка на статью : Mustafa Öztürk, Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya'da Müslümanlar Meselesi, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 4 (2020): 101-142.
DOI : [10.48068/trad.839057](https://doi.org/10.48068/trad.839057)

Makale Türü : Araştırma Makalesi
Type of Article : Research Article
Тип статьи : Научно-исследовательская статья

Geliş Tarihi / Received / Поступила : 10.12.2020
Kabul Tarihi / Accepted / Принята к публикации : 31.12.2020
Yayın Tarihi / Published / Опубликована : 31.12.2020

Yazar: Mustafa ÖZTÜRK*

Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya'da Müslümanlar Meselesi

Öz: Çarlık Rusya, tarihinde ilk kez Birinci Dünya Savaşı ile Almanlara ve Türklere karşı aynı anda zorlu bir mücadeleye girişti. Kabul etmek gerekir ki milyonlarca insanın kaderini etkileyecek olan bu boğazlaşmada Osmanlı Devleti, rakiplerine kıyasla askeri ve ekonomik bakımdan daha hazırlıksız ve zayıf olmasına rağmen Rusya, İngiltere ve Fransa'nın iç huzurunu ve hammadde ekonomisini yakından ilgilendiren stratejik bir kartı elinde bulunduruyordu. Çarlık Rusya topraklarında İdil-Volga Tatarları başta olmak üzere Türkistan, Kafkasya ve büyük Rus şehirlerinde milyonlarca Müslüman ikâmet etmekteydi. Meseleye bu yönden baktığımız zaman Rusya'nın savaş stratejisinde halifelîğe olan yaklaşımı İngiltere ve Fransa'ya nazaran oldukça farklı bir karaktere bürünmüştü. Kezâ, İngiltere ve Fransa'nın Müslüman tebaaları ekseriyetle koloni topraklarında hayatlarını sürdürmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar üzerindeki tesiri ya da Müslümanların Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıkları tartışma götürmekle birlikte halifelik makamını elinde bulundurmasının düşündürücü etkileri olabilirdi. Nitekim yayınlayacağı cihat fetvası ile sadece İngiltere ve Fransa kolonileri için değil aynı zamanda Rusya'nın topraklarında yeni mücadele alanlarına ya da siyasal İslam akımlarının durdurulamaz eylemlerine kapı aralayabilirdi. Almanlar ise ustalık gerektiren hamleler sayesinde maddi destek ve algı yöntemleriyle cılız halifelik kozunu aşamalı olarak derinleştirebilirdi. Tehlikenin farkında olan Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nın bazı dönemlerinde Müslüman tebaaya yönelik genelde basın yayın organlarında sansür başta olmak üzere kontrollü yöntemler bazı dönemlerinde ise esnek ve sert askeri/politik hamlelere başvurmuştur. Sert ve orantısız uygulamaların hafızalardan silinmeyen, izahtan vareste ve tartışmalı örneği ise şüphesiz 1916 Türkistan Olaylarıdır.

Bu makalede Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar ki zaman diliminde Çarlık Rusya sınırları dâhilinde yaşayan Müslüman ahalinin haber alma organlarına yönelik uygulamalar, Çarlık Rusya ordularında görevli Müslüman askerlerin sorunları, Müslüman entelektüellerin çalışmaları, Müftülüklerin Petrograd ile olan iletişimleri, Müslümanlar üzerindeki güvenlik önlemleri, Türkistan havalinde zuhur eden isyan ile dış müdahale ve propaganda çalışmalarının Petrograd üzerindeki etkisi Rusça kaynak ve eserler ışığında nesnel bir bakış açısıyla irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya Tarihi, Çarlık Rusya Müslümanları, Türkistan, Kafkasya, Petrograd, Birinci Dünya Savaşı.

The Question of Muslims in Tsarist Russia Before the Bolshevik Revolution

Abstract: For the first time in its history, during the First World War Tsarist Russia was involved in the struggle against its two major enemies, the Germans, and the Turks. It must be admitted that in this strangle which affected the fate of millions of people Ottoman State was less prepared and weaker in terms of military and economic terms compared to its rivals, Russia, Britain, and France. But the Ottoman Empire had a strategic card that was closely related to the peace of minds and the raw material economy. In the territory of Tsarist Russia, millions of Muslims lived in Turkistan, Caucasus, and big Russian cities, especially Idil-Volga Tatars. When

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mail: mustafaozturk@akdeniz.edu.tr, ORCID ID: [0000-0002-3974-7924](https://orcid.org/0000-0002-3974-7924), DOI: [10.48068/trad.839057](https://doi.org/10.48068/trad.839057).

we looked at the issue from this point of view, Russia's approach to the caliphate in the war strategy had a quite different character compared to Britain and France. Likewise, the Muslim subjects of Britain and France predominantly lived in the colonial lands. Although the influence of the Ottoman Empire on the Muslims or the Muslims' loyalty to the Ottoman State were debatable, the fact that they held the position of the caliphate could have thought provoking effects. As a matter of fact, with the jihad fatwa, it was going to issue, this factor could open the door not only to the colonies of England and France but also to new areas of struggle in Russia's territory or to the unstoppable actions of political Islamic movements. On the other hand, The Germans could gradually strengthen their weak caliphate trump card with financial support and perceptions methods thanks to skillful moves. Aware of the danger, Russia resorted to the controlled methods, main censorship in press organs, and flexible and harsh military-political moves in some periods of the First World War. The unforgettable and controversial example of harsh and disproportionate practices was undoubtedly Turkistan's Events of 1916.

In this article, the author tried to examine in the light of Russian sources and works the practices regarding the information organs of the Muslim people living within the borders of Tsarist Russia, as well as the problems of the Muslim soldiers in the Tsarist Russian armies, the work of the Muslim intellectuals, the communication of the Mufti offices with Petrograd, the security measures on the Muslims, Turkistan and the impact of the rebellion on foreign intervention and propaganda activities in Petrograd from the beginnings of the First World War to the Bolshevik Revolution of 1917.

Keywords: History of Russia, Tsarist Russia Muslims, Turkistan, Caucasus, Petrograd, First World War.

Мусульманский вопрос в царской России накануне большевистской революции

Аннотация: Во время первой мировой войны царская Россия впервые в своей истории оказалась вовлечена в борьбу против двух основных противников, Германии и Османской империи. Следует отметить, что в этом противостоянии, повлиявшем на судьбу миллионов, Османская империя была слабее в военном и экономическом плане, чем ее соперники, Россия, Франция и Англия. Однако у Османской империи было стратегическое преимущество, тесно связанное с общественным мнением и сырьевой экономикой. На территории Российской империи миллионы мусульман проживали в Туркестане, на Кавказе и в некоторых крупных городах. Особенно это касалось волжских татар. Если рассматривать вопрос с этой точки зрения, то можно заметить, что подход России к отношениям с халифатом в плане военной стратегии носил иной характер, чем в Англии и Франции. Мусульманские подданные Великобритании Франции проживали, в основном, на территориях колоний. Хотя вопрос влияния Османской империи на мусульман и их преданность империи османов остается дискуссионным, тот факт, что мусульманские меньшинства могли поддержать позицию халифата, был способен спровоцировать неприятные последствия для стран союзниц. На самом деле, идеи джихада могли повлиять не только на события в колониях Англии и Франции, но также создать новые очаги конфликтов на территории Российской империи или активизировать трудноконтролируемые исламские политические движения. С другой стороны, Германия постепенно усиливала слабый «халифатский» фактор с помощью умелых стратегических ходов и финансовой поддержки. В свою очередь, Россия использовала определенные методы, главным образом, в области цензуры органов печати, а также к гибким или жестким военно-политическим ходам в определенные периоды первой мировой войны. Примером таких действий были события 1916 года в Туркестане.

В данной статье на основе российских исторических источников автор постарался исследовать вопросы, касающиеся органов печати мусульман, проживавших в пределах царской России, а также проблемы солдат мусульман в армиях Российской империи. В своей работе автор касается работы мусульманской интеллигенции, общения муфтиев с Петроградом, мер безопасности для мусульман, а также событий 1916 года в Туркестане и их влияния на иностранную интервенцию и атмосферу в Петрограде с начала первой мировой войны до большевистской революции 1917 года.

Ключевые понятия: История России, мусульмане царской России, Туркестан, Кавказ, Петроград, первая мировая война.

Giriş

XIX. asır pek çok Batı Avrupa ülkesinde olduğu gibi Çarlık Rusya açısından da *"altın asır"* olarak tanımlanır. Bu parlak yılların oluşmasının temel nedeni özünde Çar I. Pyotr¹ Alekseyeviç Romanov'un (1672-1725) reformlarıyla başlayan ve halefleri ile devam eden Batılılaşma faaliyetleridir. Siyasetten sanata, ekonomiden askeriye kadar açılan geniş yelpazede bir yandan bariz değişimler ve ilerlemeler yaşanırken öte yandan çok milletli bir teşkilatlanma bünyesinde risklerin artmasına da yol açmıştır. Çarlık Rusya hâkimiyetindeki halkların geniş bir coğrafyada huzur ve refah içerisinde yaşayabilmeleri resmi hukukun işleyişine, sağlam bir ekonominin mevcudiyetine ve güçlü bir askeri teşkilatın caydırıcılığına bağlıydı. Ancak büyük savaşların yol açtığı ekonomik sorunlar ve artan farklı fikir akımları basın yayın aracılığında halk belleği üzerinde önemli tesirler göstermiştir. Bu minvalden hareketle Çarlık Rusya XX. asır başlarında Avrupa Rusya'sı, Vistula illeri, Kafkasya, Sibirya, Orta Asya ve Finlandiya topraklarında yaşayan Ortodokslar başta olmak üzere Müslüman, Katolik, Protestan, Musevi, Budist ve diğer inançlara mensup vatandaşlarının sükûnet içerisinde yönetilebilmesi adına denetimli politikalarını uygulamaya koymuştur. Nüfus yapısının anatomisini tanımak için ilk kez 28 Ocak 1897 yılında nüfus sayımı gerçekleştirmiştir.² Bu nüfus sayımı ülke insanların etnik kompozisyonunu bizlere aktarması bakımından kayda değer bir öneme haizdir. İçişleri Bakanlığı Merkez İstatistik Komitesi'ne bağlı İl İstatistik Komitelerinin edindiği veriler aslında nüfusun doğal artışını gerçekçi bir açıdan

¹ Çar I. Pyotr Alekseyeviç Romanov, Türkçe literatürde ekseriyetle "Petro" olarak yazılmaktadır. Aslında ismin orijinal yazılışına sadık kalınması gerekir ve doğrusu "Pyotr" olmalıdır. Nitekim ünlü Rus bestekâr Pyotr Çaykovskiy için "Petro Çaykovskiy" yazılmadığı herkesçe malûmdur.

² Bu tür çetrefilli çalışmalar için nüfus sayımlarını incelemek konunun anlaşılmasına yardımcı olur. Kaldı ki 1897 ile 1917 arasında yirmi yıl vardır. Yirmi yıl devlet toplum ilişkilerinde uzun bir süre olarak değerlendirilemez. Bu durumda 1914-1917 yıllarında savaşan bir toplumun cephedeki asker sayısının genel nüfusa olan oranından imparatorluk bünyesinde ikamet eden halkın etnik ve coğrafi dağılımına değin birçok mesele daha net izah edilebilir.

yansıtmıştır. Bu sayımın en zayıf noktası ise göç hareketlerini tam olarak hesaba katmamasıydı. Hatırlanacağı üzere XIX. asrın ortalarından sonlarına kadar geçen yarım asırlık zaman diliminde gerek imparatorluk bünyesinde ve gerekse de dışarı istikamette zorunlu göçler gerçekleşmiştir.³ Tüm bu sapmalara rağmen Çarlık Rusya'nın ilk nüfus sayımında insan sayısı Finlandiya'da dâhil olmak üzere 129 milyon 142 bin kişi olarak kayda geçirilmiştir. Daha sonra yapılan 1909 sayımında 160 milyon 95 kişi, 1910 sayımında 163 milyon 778 kişi, 1911 sayımında 167 milyon kişi, 1912 sayımında 171 milyon 59 kişi, 1913 sayımında 174 milyon 99 kişi ve nihayetinde 1914 sayımında ise 178 milyon 378 kişi verilerine ulaşılmıştır. İstatistikten de kolayca anlaşılacağı üzere nüfusta her yıl yaklaşık olarak 3,7 milyon kişi artış gözlemlenmiştir. Bu artışı 1904-1905 Rus-Japon Savaşı ve 1905 İhtilâli etkilememiştir. Artışın en önemli nedeni ikinci sanayi devrimiydi. Büyük şehirlerdeki sanayileşme kentsel nüfusun büyümesi ile kırsal nüfusla olan makasın açılmasına yol açmıştı. İmparatorluğun Avrupa topraklarında yer alan 50 vilayetinde nüfusun %78,9'u yaşarken %8'i Kafkaslarda, %5,1'i Sibirya topraklarında ve %6,8'i ise Orta Asya'da ikamet ediyordu. Kırsal ve kentsel nüfus mukayesesinde ise örneğin 1913 sayımında tespit edilen 174 milyon 99 kişinin %14,2'si yani 24 milyon 648 bin 400'ü şehirlerde yaşıyordu. Müslümanların en yoğun yaşadığı Orta Asya topraklarında ise nüfusun %85,5'i kırsal kesimde yaşarken %14,5'i ise kentlerde ikamet etmekteydi. Müslümanların yoğun yaşadığı bir diğer bölge olan Kafkasya'da da durum bire bir aynıydı. Hâlbuki bu tarihlerde İngiltere ve Galler'de nüfusun %78'i, Almanya'da %56'sı ve Fransa'da ise %41,2'si kentlerde yaşamlarını sürdürmekteydi.⁴

Bu durumun sosyolojik gerekçelerini yukarıda da belirtildiği üzere sanayi devriminde aramak akla en uygun olanıdır. Kırsal nüfusun okuryazarlık oranlarının düşük olduğu hatırlandığında da Rusya Müslümanlarının neden milliyetçilik rüzgârından etkilenmediği ya da Birinci Dünya Savaşı öncesi İstanbul'da ilân edilen Cihâd-ı Ekber'e içtenlikle katılmadıklarının mantıklı gerekçelerine ulaşılabilir.

³ Nitekim sadece 1876'dan 1914'e kadar Çarlık Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne beş yüz bin Müslüman göç etmişti. Bunların büyük bir kısmını Kırım ve Kafkasyalı Müslümanlar oluşturmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz; İsmail Türkoğlu, "Pereselenie iz Volgo-Uralskogo Regiona v Osmanskuyu İmperiya i ego Priçinu (1876-1914 gg.), *İspovedi v Zerkale: Mejkonfessionalnie Otnoşeniya v Tsentre Evrazii (Na Primere Volgo-Uralskogo Regiona XVIII-XXI vv.)*, Nijegorodskiy Gosudarstvennyy Lingvistiçeskiy Universitet im. N.A. Dobrolübova (2012): 476.

⁴ S.A. Novoselskiy, *Smertnost i Prodoljitelnost Jizni v Rossii* (Petrograd: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih Del, 1916), 100-103.

Çarlık Rusya'da farklı dinler ve mezheplere bağlı halklar mevcuttu. Ruslar, Rumenler, Rumlar ve Kartvelyalıların (Gürcüler) çoğu Ortodoks idi. Hatta bu mezhebe bağlı olanların sayıları az olmakla birlikte Tatar ve Finlilerden de insanlar vardı. Türkler, Tatarlar ve Dağlık Kafkasya'da yaşayan halklar ise Müslüman idi. Müslümanların nüfusu genel nüfusun %10,83'üne tekabül etmekteydi. Türkistan coğrafyasında yaşayanların %96'sı, Dağıstan'da %94,69'u, Bakü'de %82'si, Gence'de ise %62,96'sı Müslümandı. Konunun ilerleyen sayfalarda daha iyi kavranabilmesi amacıyla altı çizilen yıllarda Çarlık Rusya'nın bünyesinde eğitim-öğretim sahasına da göz atmakta yarar vardır. 1897 yılında gerçekleştirilen bu sayıma göre halkın %78'i okuma-yazma bilmiyordu. Bu durumu çağdaşlaşmanın önünde engel olarak gören Çar II. Nikolay Aleksandroviç eğitim harcamalarını 1914 yılına kadar yedi kat arttırmıştır. Eğitime ayrılan bütçe bu haliyle bile savunma bütçesinden üç kat fazla hale gelmiştir. İkinci Sanayi Devriminden itibaren her yıl on bin yeni okul açılmasına rağmen yine de durum iç açıcı değildi. 1911 yılı itibarıyla toplam çocukların ancak %43'ü okula gidebiliyordu. 1912 tarihine kadar 8 milyon 263 bin 999 öğrencinin %83,4'ü ilköğretimde, %5,8'i ortaöğretimde, %3,1' i özel orta öğretimde ve sadece %0,9'u yüksek öğretimde tahsilini alabilmekteydi. Geri kalan kesim ise kilise okulları, engelli okulları ve Hristiyanlık dinine mensup olmayan diğer dini okullarda eğitim-öğretim faaliyetlerinden istifade edebiliyordu.⁵

Çarlık Rusya nüfusunun XIX. asrın sonundan Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan süreci kapsayan 17 yıllık nüfus karakterinin çizilmesinin ardından ülkede yaşayan Müslümanların elit tabakasının Tatarlar başta olmak üzere üç ana akım polemiği olan Brujuva liberal, devrimci demokratik ve muhafazakâr fikirlerin tesirleri altında kaldığından bahsedebiliriz. Ülkenin ve aidiyetine sahip oldukların değerlerin sorunları ve gündeme dair 1918 yılına değin Tatarca 62 adet gazete basın yayın hayatını kesintili ya da süreli olarak fakat yer yer sansüre maruz kalarak sürdürmeyi başarmıştır. En etkili olanların arasında *Vakit* (Orenburg, 1906-1918), *Yulduz* (Kazan, 1906-1918), *Beynelhak* (Kazan, 1906-1914), *İdel* (Astrahan 1907-1914), *Koyaş* (Kazan, 1912-1918), *Tormış* (Ufa, 1913-1918), *İl* (St. Petersburg / Petrograd, 1913-1918) sayılabilir.⁶ Yine *Azat* (Kazan, 1906), *İslah* (Astrahan,

⁵ *Statistiçeskiy Yejegodnik Rossii na 1915 god.*, Otd. 1 (Petrograd: 1916), 144.

⁶ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi* adlı titiz çalışmada gazete ve dergilerin listesini R.U. Amirhanov'un *Tatarskaya Demokratıçeskkaya Peçati (1905-1907 gg)* başlıklı eserinden da istifade ederek vermiştir. Burada belirtmek gerekir ki, Nadir Devlet eserinde Баянел-Хак (Beyân- el (ül) Hak) gazetesi "Beyan-ül Halk", Олфет /Ulfet) "Ülfet", Кояш (Koyaş) "Kuyaş", Идел (İdel) ise "İdil" olarak kaleme alınmıştır. Bkz.: Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi* (İstanbul: Ötüken Yay., 1998), 57-59; R.U. Amirhanov,

1917-1918), *Uluğ Türkistan* (Taşkent 1917-1918), *Kurultay* (Kazan 1917-1918) ve *Ural* (Orenburg, 1907) gazeteleri de bu listeye eklenebilir. *Nur*, *Ulfet* (St. Petersburg 1905-1907) ve *Baynelhak* gazeteleri muhafazakâr kimliği ile dini monarşist akımın içerisinde yerini alıyordu. *Kazan Muhbire*, *Yulduz*, *Vakit*, *Akbar* (Kazan, 1907-1908), *Burhan-ı Tarakki* (Astrahan 1906-1911) gazeteleri ise liberal burjuva akıma bağlıydı. *Tan Yulduzu* (Kazan, 1907), *Azat* (Kazan, 1906), *Duma*, *Ural* (Orenburg, 1907), *Fiker* (Uralsk, 1905-1907), *Yanga Tormuş* (Uralsk: 1907-1908), *El-İslah* (Astrahan 1907) gazeteleri ise devrimci demokratik yayınlar kaleme alarak ılımlı bir tutum içerisinde kalmıştır. Müslümanlara yönelik olarak faaliyetlerini sürdüren süreli yayınlara elbette Kafkasya'dan da örnekler verilebilir. Burada meselenin özü bu yayınların sayısından ziyade yayın amaçları ve sahip oldukları özgürlüklerin çerçevesidir.⁷ Çarlık Rusya'nın toplumsal yapısı ile ilgili olarak yukarıda çizilen büyük resim aslında toplumu oluşturan milletlerin içinde buldukları ve savaş gibi olağanüstü koşullarda gösterecekleri reaksiyonu tanımlayabilme açısından ciddiye alınabilir. Bu şartları değerlendirmeye almadan meseleleri analize girişmek izahtan vareste sonuçlar doğurabilir.

Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Müslüman Tebaaya Yönelik Oluşan Güvensizlik İklimi

İmparatorluklar için büyük savaşlara dâhil olmak, esasen etnik temelli toplumlarının huzur ve güvenliğini etkileyebilecek büyük imtihanları da beraberinde getirmiştir. Malûmdur ki, 1789 Fransız İhtilâli sonrası giderek diğer devletlerin iç işlerine sirâyet eden milliyetçilik akımı esasında etnik ve dini tenevvüye haiz imparatorluklarda bağımsızlık ve toprak meseleleri başta olmak üzere toplumsal düzen, refah ve asayişin dengesini sarsan girift sonuçları ortaya çıkarmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti, XIX. asırla birlikte Balkanlarda, XX. asrın başlarında ise Orta Doğu topraklarında dış müdahale güdümlü doğrudan ya da dolaylı etkiler girdabında çetrefilli meselelerle karşı karşıya kaldı. Çarlık Rusya ise Orta Asya ile Kafkasya topraklarında benzer

Tatarskaya Demokratiçeskaya Peçati (1905-1907 gg) (Moskva: 1988), 79. Diğer gazete isimlerinin bazılarında da buna benzer harf değişiklikleri mevcuttur. İsmail Türkoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin 35. cildinde yer alan "Rusya" maddesinin "Ülkede İslamiyet" başlıklı dördüncü bölümünde bu gazetelerin isimlerini zikretmiştir. Burada Nadir Devlet'in "Beyan-ül Halk" olarak verdiği gazetenin ismini "Beyânülhak" olarak yazmıştır. Bkz.: İsmail Türkoğlu, "Rusya: Ülkede İslâmiyet", *TDVİA*, C. 35, 265. Rusça kaleme alınan eserlerde de bu tür farklılıklar gözlemlenmiştir. Anlaşılması oldukça kolay bu durumun temel nedeni ise yazarların mevcut dillerindeki ses uyumlarını gözeterek çevirmeleri ya da sehven harf hataları yapmalarıdır.

⁷ "İstoriya İzdaniya Gazet v Tatarstan", TATARICA, Erişim tarihi 06.10.2020, <https://tatarica.org/ru/razdely/sredstva-massovoj-informacii/periodicheskie-izdaniya/istoriya-izdaniya-gazet-v-tatarstane>

süreçleri farklı fraksiyonlarda bünyelerinde nispeten hissetti. Fakat Çarlık Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne kıyasla elini güçlendiren en önemli husus ise dış etkilere karşı daha kontrollü ve hazırlıklı olmasıydı. Hatırlanacağı üzere, Sanayi İnkılâbı ve dolayısıyla teknolojinin ilerlemesi aslında imparatorluk yönetimlerinin ve sınırların kaderini derinden etkileyen pek çok etki silsilesinin perdesini aralamıştı. Bu etkilerden biri de kitle iletişim sahasıydı. İnsanlar arasındaki iletişimin bir evvelki yüzyıla nazaran basın yayın organları başta olmak üzere birçok alanda hız kazanması toplumsal birliğin sağlanmasına katkıda bulunan pozitif gelişmelere vesile olduğu gibi ayrılıkçı hareketler ve isyanlar gibi olumsuzluklara da bir nevi zemin hazırlamıştır. Kamu diplomasisinin süreli yayın organları aracılığıyla filizlenmeye başladığı bu yıllarda, İmparatorluğun özellikle etnik ve dini farklılıklarının olduğu büyükşehirleri ile ücra köşelerinde kaotik ortamların önüne geçebilmek amacıyla bir takım mekanizmaları kullanmıştır. Bunlar arasında güçlü istihbarat teşkilatları, koruyucu yasalar ve sansür uygulamaları başta gelmekteydi. Bu minvalde, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen evvelinde Rus idarecilere karşı Müslüman tebaa arasında hoşnutsuz ve abartılı tepkiler oluşmaması ya da halifelik makamının alacağı kararların ülkesinde yaşayan Müslümanları cereyanı altına almaması amacıyla Çarlık rejimi bir takım plânlı önleyici faaliyetleri yürürlüğe koymuştur. Özellikle halifelik makamını elinde tutan Osmanlı Devleti ile savaşa tutuşulmasından sonra ilâni kuvvetle muhtemel fetva ile Rusya Müslümanlarının ayaklandırılmasının engellenmesine yönelik adımlar atılmıştır. Bu doğrultuda karşı propaganda mekanizmasının canlı halde tutulması, toplumun kanaat önderlerinin ve din adamlarının Petrograd'ın politik manevralarına uygun özelliklerde seçimi, istihbarat birimlerinin disiplinli faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşlarının yakın takibe alınması gibi uygulamalara başvurulmuştur.⁸

Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sının Birinci Dünya Savaşı'nda karşı karşıya gelmeleri Müslüman ve Hıristiyan tebaalara sahip olmaları nedeniyle bazı olası sorunları tetiklemiştir. Balkanlarda hezeyan yaşayan Osmanlı Devleti, Ermeni ve Rumların durumunu hudutları içinde güvenlik birimleri aracılığıyla, hudutları dışında ise Teşkilât-ı Mahsusa'nın imkânları ölçüsünde takip etmiştir. Öte yandan, 1905 İhtilâl'i ni toplumsal izler bırakarak atlatan Çarlık Rusya ise Birinci Dünya Savaşı arifesinde topraklarında yaşayan Müslüman tebaayı özellikle Cihâd-ı Ekber'in ilân edilmesinin ardından⁹ daha dikkatli kontrol etmiştir.

⁸ R.M. Portugalskiy, P.D. Alekseev i V.A. Runov, *Pervaya Mirovaya v Jizneopisaniyah Russkih Voenaçalnikov* (Moskva: İzd. Elakos, 1994), 25.

⁹ "Beyannâme-i Hümayun Suretidir", *Tanin*, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

Rusya Müslümanları; İdil (Volga) - Ural, Türkistan, Kafkasya ve Sibirya topraklarında yaşamaktaydı.¹⁰ Tahmin edileceği üzere aralarında mezhep, tarikat ve görüş farklılıkları mevcuttu. Esasında Kafkas Müslümanları Sünni ve Şii olarak iki ana gövdeye ayrılmaktaydı. Bütün bunlardan da önemlisi Türkistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile düzenli kara bağlantısının olmaması dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir husustur. Belirtilen faktörler akla getirildiğinde, Panislamizm ideolojisi açısından Halifelik gücünden, Pantürkizm ideolojisiyle de etnik cenahlardan istifade etmek isteyen Osmanlı Devleti için stratejik bir avantaj oluşabileceği gibi Çarlık Rusya'sı için ise ordu içindeki güvensizlikten halk isyanlarına varıncaya kadar farklı sorunlara kapı aralayabilirdi. Tüm bu kuşku ve güvensizlik iklimi Rus İdarecilerin Müslümanlara yönelik fobinin artmasına, akabinde de baskı politikalarına başvurmasına vesile olabilirdi. Nitekim 20 Temmuz 1914 tarihinde İstanbul'da yer alan ve ismini saklı tutan bir Rus gazetecinin Kazan'da yer alan M. V. Zverev'e yazdığı mektupta, İstanbul'da Tatar Derneği'nin resmen faaliyetlerini sürdürdüğünü ve hatta Tatar diasporasının aktif bir biçimde Rus karşıtlığı üzerine lobcilik yaptığını belirtiyordu.¹¹ Müslüman ve Hıristiyanların iç içe yaşadığı Kafkasya'da da durum mercek altındaydı. 28 Eylül 1914'te Tiflis'te bulunan Kafkas Okul Bölgesi Silah Uzmanı S. S. Larionov, Petrograd'da yer alan M. R. Zavadskiy'e gönderilen yazısında her ne kadar Kafkasya halkının Rus vatanına kalbi bağlılığına dair ifadelerle yer verse de Zavadskiy, 23 Ekim 1914'te kaleme aldığı cevabi mektubunda "bu manevi bağlılığın sevgiden ziyade postu deldirmeme isteğinden" kaynaklandığını dile getiriyordu. Ona göre Ermeniler Ermenistan'ın kurulması, Gürcüler Türklerden korktukları, Sünni Tatarlar ise rahat yaşamının bozulmaması amacıyla Rusya'nın güvenlik şemsiyesinin altındaydı. Yani hepsinin Rus galibiyetinden bir beklentisi vardı.¹²

¹⁰ Türkiye'de Çarlık Rusya Müslümanlarını konu alan değerli çalışmalar neşredilmiştir. Bunlar arasında Nadir Devlet'in *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, A. Ayda'nın *Sadri Maksudi Arsal*, A.B. Taymas'ın *Rus İhtilalinden Hatıralar (1917-1919)*, Z.V. Togan'ın *Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Hakan Kırımlı'nın *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)* sayılabilir. Çalışmamızın Özetinde de belirtildiği üzere mesele Rusça kaynaklar ve eserler ışığında incelenmeye çalışıldı. Bkz.: Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1998); A. Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1991); A.B. Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar (1917-1919)* (İstanbul: Güven Basımevi, 1947); Z.V. Togan, *Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri* (İstanbul: 1969); Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)* (Ankara: TTK, 2010).

¹¹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 976, L. 36.

¹² Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 997, L. 1514.

Rusya Müslümanları üzerindeki şüphelerin bertarafı, Rus idareciler ile emniyet birimlerince belli başlı kritik bölgelerin kontrol edilmesi ve sıkı denetim uygulamalarının etkisiyle kısmen sağlanabilmiştir. Petrograd'da ikamet eden politika belirleyicilerince Müslümanlara yönelik olarak sistematik propaganda ve sansür mekanizmaları yürütölmüş ve casusların çalışmaları ise mümkün mertebe engellenmiştir. Propaganda Birinci Dünya Savaşı gibi topyekün çatışmaların yaşanacağı ve yukarıda da belirtildiği üzere teknolojinin basın yayın kanadında bir evvelki asra nazaran ilerlediği bir çağda toplumlar üzerinde tehlike tohumları saçabilir ya da belirlenen tarafa yönlendirme için manivela vazifesi görebilirdi. Bu süreçte devlet propagandası da sansür uygulamalarıyla karşıt propagandalara yönelik olarak önlem almıştı. Ardından, eğitimsiz ve fakir yığınlar üzerinde sade ve anlaşılabilir, kolay erişilebilir, sürekli ve etkileyici yöntemlerle saf akıllara rahatlıkla hitap edilebilir bir mekanizma ile yürütölmüştür.¹³ Din ve inanç üzerinden düşman eliyle yıkılmış, yakılmış kilise ve manastır fotoğraflarının verildiği görsel bir propaganda faaliyeti yürütöldüğü gibi düşman askerlerde abartılara kaçılarak *“değersizleştirilerek, alaycı bir üslupla ya da çirkinleştirilerek”* karikatürize edilmiştir. Kıyafetleri kısa, yamalı ve dikişleri sökükle, burnu kemerli ve büyük, kısa boylu şişman veyahut çelimsiz, kambur, iri gözlü, kalın kaşlı, bakışları korkulu ya da çirkin, esmer, bıyıklı, püsküllü fesli, şalvarlı, dar yelekli, ince uzun sivri yırtık pabuçlu ve zincire bağlı Alman kuklası şeklinde çizdikleri Türk askerleri hilal ya da cami minareleri önünde resmedilmişti.¹⁴ Slavları bu türden *“ötekiler”* üzerinde birleştirici ve harekete geçirici faaliyetlere yoğunlaştırılırken, Müslüman ve diğer halkların duygu ve düşüncelerini kapsayan rahatsızlıklar ise ikinci plana ötelendi. Ne var ki, bu tür faaliyetleri savaşa katılan hemen hemen tüm büyük batılı güçler yurttaşları üzerinde savaşın uzaması kuvvetle muhtemel yılları göz önünde bulundurularak motive edici bir aygıt olarak abartıya ve alaya kaçarak ya da sade bir çizim ile kullanmıştır. Bu türden çabalar, çocuklarını silahlaltına alacağı ve vergi oranlarını arttıracacağı halkının tepkisini önlemek için de kullanılmıştır. Ayrıca bilgiyi dezenformasyon ile değıştirebilme kabiliyetine haiz bir mesai ile askeri propaganda sürecine de hız verilmiştir. Öte yandan

¹³ K.K. Zvonarev, *Russkaya Agenturnaya Razvedka Vseh Vidov do i vo Vremya Voynu 1914-1918 gg.* (Kiev: İzdatelskiy Dom Knyaginya Olga, 2005), 12.

¹⁴ *Petrogradskiy Listok* 326 (29.11.1914); *“Razrıv Diplomatıçeskih Snoşeniy s Turtsie”*, *Petrogradskiy Listok* 288 (20.10.1914); *“Perevozka Turetskih po Jeleznoy Doroge”*, *Petrogradskiy Listok* 289 (21.10.1914); *“Voyna protiv Rossii”*, *Petrogradskiy Listok* 289 (21.10.1914); *“Pod Gibnozom”*, *Petrogradskiy Listok* 294 (26.10.1914); *“Troyanskiy Kon”*, *Petrogradskiy Listok* 294 (26.10.1914); *“Debut v Turetskom Teatre”*, *Petrogradskiy Listok* 291 (23.10.1914); *“Na Olimp Troystvennago Soyuzu”*, *Petrogradskiy Listok* 298 (30.10.1914).

kamusal huzuru sağlamak amacıyla din ayrımı gözetmeksizin tüm basın yayın faaliyetleri kitlesel hareketlenmelere cesaret vermesin anlayışıyla sansür süzgecine maruz bırakılmıştır. Üstelik çıkarılan caydırıcı yasalar ile de bu tür faaliyetlerin önlenmesi yönünde tedbirler alınmıştır. Sansüre dayalı kontrol mekanizması asker mektuplarına kadar da indirgenmiştir. Askeri sansür birimlerince, Müslüman askerlerinin mektuplarının içerik analizine gidilmiş ve bu mektuplarda kadercilik ve karamsarlığın ön planda olduğu tespitine varılmıştır.¹⁵ Hatırlanacağı üzere Rusya Müslümanlarından özellikle Tatarlar 1912 Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'ne yönelik yardım faaliyetlerinde bulunmuş, yerel basınında ise yönetimi ürkütmeyen diplomatik üslup ile Osmanlı Devleti'nin mücadelesine bir nevi dolaylı da olsa destek sunmuşlardı. Bu örnekten hareketle Çarlık Rusya'sı "sempati" ağırlıklı dahi olsa böylesi faaliyetleri hâlâ esas olarak tehlikeli addederek engellemek için kapsamlı bir çalışma yürütmüştür. Hatta 22 Ocak 1915'te A. A. Karbovskiy, Çarlık Rusya Parlamentosu Duma'nın sağcı vekili G. G. Zamislovski'ye "Bir söylentiye göre Orenburg Valiliği kontrolünde Müslüman Komitesi Türkiye için nakdi yardım faaliyetlerini sürdürmektedir. Hâlbuki çıkan bu haberler asılsız ve saçma... Bilâkis Müslüman kitleler Kızıl Haç ve Kazakların ihtiyacı olan atların temini için gayret harcıyorlar." diye bildiriyordu.¹⁶ Ancak bu görüş oldukça tartışma götürür vaziyetteydi. Çünkü Tatar basını tüm bu önlemlere rağmen Türklerin galibiyet haberlerine satır aralarında yer vermiştir. Mağlubiyet haberlerine ise neredeyse değinmemiştir. Bu tarz haberler Müslümanlar arasında karşılık bulduğundan gazete tirajlarını %50 oranında arttırmıştır. Haberlere karşı olan bu ilgi haliyle Rus idarecilerin dikkatinden kaçmamıştır. Rus emniyet birimleri bu tarz havadisleri gazete sütunlarına taşıyan sorumlulara yönelik baskı politikaları uygulamaya girişerek tepki ve örgütlenmelerin önüne geçmeye çalışmıştır. Alınan bu önlemler sonucu gazete tirajları %50 oranının da azalma göstermiştir. Bürokratik ve askeri sansüre bir de oto sansür eklenmişti. Üstelik gazete ve dergilerin şehir içi ya da şehirlerarası dolaşımında bariz sıkıntılar tezahür etmiştir. Öte yandan, Çarlık topraklarında Müslümanların yoğunlukta yaşadığı toprakların her bir köşesinde cadı avına dönüşen casus arayışı ile şüpheli gözlemlerine odaklanılmıştır. Şüphelilerin suçları mahkemelerde kesinleştiği takdirde mülklerine el konulma, sınır dışı edilme hatta ölümle cezalandırılma gibi ağır cezalara da çarptırılıyorlardı.¹⁷ Bu durum Rusya Müslümanlarının Osmanlı

¹⁵ Dilara Usmanova, "Rossiyskie Musulmane i Propaganda v godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1916 gg.)", *Asta Slavica Japonica* 37 (2016): 74.

¹⁶ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1011, L. 183.

¹⁷ Usmanova, "Rossiyskie Musulmane...", 78.

Devleti'ne olan sempati ya da örtülü destekleri hususuyla ilişkilendirilerek "düşman" ya da "vatan haini casus" yaftasıyla fişlenme endişesi sosyal cesaretlerinin kırılmasına yol açıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çarlık Rusya Ordularında Müslüman Askerler

Savaşın ilk yıllarında Çarlık Rusya içerisinde 3,4 milyon insan silahaltına alındı. Savaşın tüm yıllarında bu rakam 19 milyona çıkarak genel nüfusun %10,5'ine tekabül etti. Bu haliyle bile birçok Avrupa ülkesinde silahaltına alınanlara göre daha az bir rakam idi. Silahaltına alınma yaşı 20 olup üst yaş sınırı 43'tü. Subaylar için ise 55 yaş üst sınır olarak belirlenmişti. Orduda görev yapan Müslüman askerlerin sayısı ilk günlerde 38.000 ile genel rakamın sadece %3,1'ini oluşturmaktaydı. Bunların kahir ekseriyeti Tatarlar ile Başkurtlardı. Hatta kendisini Müslüman olarak tanımlayanlar ise 35.800 civarındaydı. 269 Müslüman subayın sadece 13'ü general seviyesine erişebilmişti. Bu rakamları kaile almamız durumunda vaziyetin özünde Müslümanlara yönelik şüphelerin saklı olduğu hipotezine ulaşılabilir. Ancak ilerleyen yıllarda Müslüman askerlerin silahaltına alınması işi yaygınlaştı. Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na iştirak etmesi imparatorluğun Müslüman nüfusu üzerinde memnuniyetsizlik ile karşılandı. Rostov Müslüman Cemiyeti Yönetim Kurulu raporunda bu hoşnutsuzluk "savaş ilanından sonra toplumumuz çok hassas bir felç yaşadı" şeklinde dile getirildi. Tezahür eden ortam Ufa'da Mirsaid Sultan Galiyev'inde içinde bulunduğu Tatar-Başkurt sosyalist grup tarafından kullanıldı. Grubun ordu içerisinde yer alan Müslüman askerlere yönelik bir bildiri yayınlayarak onları isyana sürükleyip ordudan ayrılmaya teşvik ettiği belirtildi. Bu bildiri ile sadece Tatar, Başkurt, Kafkasyalı ya da Türkistanlıları değil aynı zamanda Türkler ile Persleri de hedefledikleri açıktı. Bu grubun Başkurt bir öğretmeni halkı etkilemek adına faaliyetlerinden bahsetmek amacıyla Orenburg'un kuzeyinde Ufa'nın ise güneyinde yer alan Sterlitamak'a gitti. Bu arada eyaletin diğer şehirleri olan Birsks ve Belebey'de isyan çıktı. Ne var ki isyanın bastırılması uzun sürmedi ve hayatını kaybeden Tatar ve Başkurtlar oldu. Çarlık Rusya İstihbaratına göre Kazan Tatarları arasında savaş konusunda isteksizlik asker kaçağından rahatça anlaşılabilirdi. Tanınmış yazar ve Tatar Ulusal Hareketinin lideri Muhammedgazi Gilyazeddin İshaki durumu şu sözlerle ifade ediyordu. "Türk halkı durumdan oldukça rahatsız ve seferberlikten kaçınmaktadır. Türk aydınları ise durumu boykot etmektedir." İshaki, Çarlık ordusunda Türk subayların askerlerin oranına göre oldukça az olduğunu bilmekle birlikte, tıpkı 1904-1905 Rus-Japon savaş sonrası yaşanan

1905 İhtilali örneğinde olduğu gibi bu savaş sonunda da bir ihtilal olacağını tahmin ediyordu. Hokand Özerk Bölgesi'nin eski lideri Kazak M. Çokayev ise Türk halkları arasındaki hoşnutsuzluğun durumunu biraz abartılı bir dille aktararak dramatize etmekteydi. Ona göre Rusya Türkleri dışlarını gıcırdatarak sessizce Rusya'nın çöküşünü istiyor ve bunu bekliyordu. Bu kitlenin Rusya içinde şimdilik sessiz olduklarını, bazılarının zoraki vatansızlıklarının halkın içindeki ruh halini örtemeyeceğini de sözlerine ekliyordu.¹⁸

26 Ağustos 1914 tarihli *Kazanskiy Telegraf* gazetesine göre 15 bin civarında Petrogradlı Müslüman dua etmek için Tatar Camiinde¹⁹ toplanmıştı ve akabinde Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya saldırı başlatmasını protesto etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını ihlal edeceği yönünde Kazan, Ufa, Orenburg, Troitsk gibi Müslüman yoğunluklu yerlerde ikamet edenlere yönelik olarak Petrograd Ahunu M. S. Bayazitov ve diğer ünlü Petrograd Müslüman temsilcileri Müslümanlar olarak Osmanlı Devleti'ni "*Rusya'nın bütünlüğüne tecavüz etmesini*" protesto eden telgraf göndermişlerdir. 10 Eylül 1914'te Orenburg'daki Tatar gazetesi *Vakit* bu protesto ile ilgili olarak şunları kaleme almıştır. "*Rusya'da yaşıyoruz ve biz Rus halkıyız, Rusya vatandaşıyız... Aynı zamanda bizler Türklerin hem din hem de kan kardeşleriyiz ve bu nedenler onların barış ve güven içerisinde yaşamaları, komşuları ve özellikle anaatanımız Rusya ile barış içerisinde olmaları arzumuzdur. Bu doğrultuda Rusya'mıza zarar verecek bir eylemde bulunmamaları ve ilerleme yolunda Batı Medeniyetinin peşinden gitmelerini isteriz.*" Petrograd, Kazan, Ufa, Nijny Novgorod ve diğer şehirlerde yaşayan Müslümanların temsilcileri Kazan ve Ufa'daki mollalar tarafından başlatılan Osmanlı karşıtı protestoya imza attılar. Bu gelişmeler Rus ordusunda görev yapan Müslüman askerler üzerinde tesirli oldu.²⁰

Orenburg Müftüsü M. Sultanov 14 Ekim 1914 tarihli fetvasında Rusya Müslümanlarına şu çağrıda bulunarak "*Biz Müslümanlar, bu zor zamanlarda tüm Rusya halkı ile birlikte devletimizin düşmanlarını püskürtmeye yardım etmeliyiz... Ve önceki savaşlarda olduğu gibi bizden evvelkiler vatani savunarak fedakârlıklarını gösterdiler ve bizler de Allah'ın izniyle bu savaşta da*

¹⁸ Salavat İshakov, "Musulmane v Russkoy Armii v Pervuyu Mirovuyu Voynu", Erişim Tarihi: 17.11.2019, <https://www.liveinternet.ru/users/708893/post63496453>.

¹⁹ Tatar Camii 1909-1920 tarihleri arasında yapılmıştır. St. Petersburg şehrinin Gorkovskaya Bölgesinde yer almaktadır ve Çarlık Rusya'nın yönetildiği Kışlık Saraya (Zimny Dvoret) sadece 2,5 km mesafededir. Çift minareli ve tek kubbeli olan bu eserin yapılmasında hayırda bulunanlar Buhara Emiri Seyid Abdulakhad Han, Tatar ve Azerbaycanlı girişimcilerden Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Murtuza Muhtarov ile Petersburg Müslüman Yardım Derneği'dir. Beş bin kişi kapasiteli caminin minareleri 48 metre kubbesi ise 39 metre yüksekliktedir.

²⁰ İshakov, "Musulmane v Russkoy Armii..."

vatanseverliklerimizi bir kez daha göstereceğiz...” şeklinde düşüncelerini aktardı.²¹

Rusya Müslümanları 18 Ekim 1914’de İçişleri Bakanlığı’nun gönderdiği gizli genelgeyi kabul etti. Bilindiği üzere 29 Ekim 1914’te Osmanlı Devleti Alman kruvazörleri Goben ve Breslau’nun başını çektiği savaş gemileri ile Kırım’ı bombaladı. Bunun üzerine 3 Kasım 1914’te Rusya, Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etti. Bu tarihten bir hafta sonra ise Osmanlı Devleti Rusya, İngiltere ve Fransa hâkimiyeti altındaki Müslümanları da ilgilendiren Cihâd-ı Ekber ilânını gerçekleştirdi. Bu meydan okumanın gerisinde yatan temel düşünce İngiltere, Fransa ve Rusya’nın Müslüman halklarını ayaklandırmaktı. Bu çağrı sadece sivil Müslümanları değil aynı zamanda itilâf kuvvetlerinin içinde silahlaltına alınmış Müslüman gençleri de ilgilendiriyordu. 11 Kasım 1914’te Orenburg Müftüsü Sultanov, bu adımın ne Türkiye’nin çıkarına ne de Müslümanların yararına olduğunu duyurdu. Ayrıca Rusya vatandaşı olarak vatanlarında sükûnet ile yaşadıklarını bu sükûneti bozacak düşmanlarına karşı vatanlarını koruyacaklarını sözlerine ekledi. Kırım Müftüsü A. M. Karaşayskiy ise Müslümanlara hitap ederek, *“Türkiye, anavatanımıza ki içinde Müslümanlar da yaşamaktadır, saldırmaya cesaret etti. Bu nedenlerdir ki, vatanımızı düşmanlardan kovarak kutsal vazifemizi yerine getirmek için savaşmalıyız”* diyordu. Hatta Türkistan’da ünlü ilahiyatçı Molla M. Behbudi kendi dergisi *Oyna (Ayna)*’da 1915 yılının başlarında Türkiye’de ilân edilen cihada eleştiri yazısı kaleme alıp Rusya’ya bağlılığını dile getirdi. Ona göre Türkistan halkı sakin, ölçülü ve Çar’a sadık kalmalıdır. Aksi takdirde kendilerini kaçınılmaz bir ölüme terk edeceklerdi. Çarlık Rusya tarafından savaşa katılan on binlerce Müslüman’ın cepheden farklı farklı istekleri olmakla birlikte Hadi Maksudov’a yazılan bir mektupta şu satırlara yer verilmişti: *“Burada bulunan Hristiyan askerlerin rahipleri yanlarındayken bizim ise mollalarımız bulunmamaktadır.”* Müslüman kamu kuruluşlarının temsilcileri Aralık 1914’te Petrograd’da biraya geldi. Her bir askeri birim için masrafları devlet bütçesinden karşılanmak üzere bir Müslüman din görevlisinin gönderilmesi hususu yönetime aktarılmıştır. Ancak yönetim bu ihtiyacın giderilmesinde acele etmedi. Öte yandan Orenburg Muhammed Ruhani Meclisinin çalışmaları Müslüman askerlerin hoşuna gitmemekteydi. Onlara göre bu meclis savaş koşullarına göre hazırlıklar gerçekleştirmemişti. Yaralı Müslüman askerler hastanelerden yazdıkları mektuplarda mollaların hoş olmayan muamelesinden bahsetmekteydiler. Tatar gazetesi *Turmuş* (Yaşam)

²¹ V.P. Buldakov, *“Voyna i İslamofobiya v Rossii 1914-1916”*, *Pervaya Mirovaya Voyna v Vostoçnom İzmerenii* (Moskva: İB RAN, 2014), 32.

Orenburg Muhammed Ruhani Meclisi'nin askeri mollalar hazırlamak zorunda kaldığını 22 Mayıs 1915'te sayfalarına taşımıştır.²²

Savaşın özellikle Almanlarla olan cephelerinde kayıpların artması ile birlikte Çar II. Nikolay 1916'ta Müslümanlarında savaşa alınması hususunda emirname yayınlamıştır. Silahaltına alınmak istenen Müslümanlardan özellikle cephe gerisinde siper kazma, temizlik ve yemek işleri ile ilgilenmeleri beklenmekteydi.²³ Bu cümlelerden bile orduda görev alacak Müslüman askerlere yaklaşım açıkça divana yatırılabilir.

Rusya Müslüman Önderlerinin Dindaşlarına Yönelik Faaliyetleri

1914 yılının sonları ile 1915 yılının başlarında ilk Türk esirler Rusya'ya getirildiklerinde onların genellikle Rusya Müslümanları ile karşılaştırılmamasına özen gösterildi. Yaşanması muhtemel olumsuzluklara karşın Türk esirlerinin Sibiryaya taraflarına kadar gözetim altında sürgünü gerçekleştirildi. Ayrıca, 1916 yılında Türk-Tatar Örgütü Rus idareciler tarafından Türk esirlerinin kaçışını organize etmesi şüphesiyle tahkikata tabi tutuldu. Ancak takip sürecinde elle tutulur ciddi delillere rastlanılmamıştır. Bir yandan bu tür sıkı denetimler yapılırken öte yandan da Müslümanların tepkisini daha fazla çekmemek için medreselerde okuyan gençlerin en azından eğitim öğretim dönemi bitinceye kadar silâh altına alınmaması yönünde karar alınmıştır.²⁴ Şüphe sürecinde Orenburg Muhammedan Ruhani Meclisinden Muhammedyar Sultanov tarafından Rusya Müslümanlarına yönelik bir fetva kaleme alınmıştır. 14 Ekim ve 11 Kasım 1914 tarihlerinde sunulan fetvada: "*Rus devleti bizim sevgili vatanımız ve bizlerin tatlı kalbidir... Ve Müslümanlar evvelki savaşlarda anavatanları savunurken büyük fedakârlıklar göstermişlerdi ve bizden öncekilerin yaptığı bu fedakârlık gibi inşallah bu sefer de şuan ki Müslümanlar olarak bizler vatanseverliklerimizi bir kez daha göstereceğiz*"²⁵ deniliyordu. Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere, Çarlık Yönetimine yakın Müslüman seçkinler, Müslümanların Çarlık idaresine yönelik husumet beslenmesinin önüne geçmek hatta Rusya düşmanlarına yönelik birlik ruhuyla hareket etme isteklerini dile getirmişlerdir.

Bu hususlarla ilgili olarak bilinmesi gereken önemli bir nüans mevcuttur. Rus tarafı Müslümanlarla düşman propagandasını ilişkilendirip kontrol mekanizmalarını devreye sokarken aslında gerçekleştirmek istedikleri amaç

²² İshakov, "Musulmane v Russkoy Armii..."

²³ İshakov, "Musulmane v Russkoy Armii..."

²⁴ Usmanova, "Rossiyskie Musulmane...", 83.

²⁵ L.R. Galaulina, "Tatarskaya Pressa 1914-1915 gg. Ob Otnoşenii Rossiyskih Musulman k Pervoy Mirovoy Voynе", Uçenie Zapiski Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Kazan: 2008), 136.

kafa karıştırıcı karşı propagandadır. Byolesi kurnaz bir plânla Müslümanları, Müslüman nder ve tanınmışlarla istedikleri “*vatansever*” çizgiye taşımak istediler. Bunlar arasında Orenburg Müftüsü Muhammedyar Sultanov, dni lider Muhammed Safa Bayazıdov ve tanınmış yayıncı Muhammed Hagetlaşe de bulunuyordu.²⁶

Yukarıdaki rnekler üzerinden pürüzsüzce anlaşılacağı üzere, arlık emniyet birimlerince, topraklarında İslam temelli oluşabilecek propagandalara karşı harekete geçilmiştir. Bu minvalde, basın ya da sylem üzerinden yürütülebilmesi muhtemel kışkırtmalara karşı da hızlı ve caydırıcı adımlar atılmıştır. Elbette 20 milyon km²lik büyük bir imparatorlukta milyonlarca Müslüman’ın yaşaması ve bunların istenilen düzeyde yönetime tbi halde tutulması tahmin edilebileceği üzere kolay bir mesele değildi. Üstelik 1905 İhtilâli’nin sosyo-kültürel ve ekonomik yankıları hâlâ tam olarak geçmemişti. Öte yandan, onlarca partinin ve düşüncenin var olduğu bir süreçte bunu başarabilmek kapsayıcı ve üstün gayret gerektiren bir politika ile mümkün olabilirdi. Bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda Rusların birkaç avantajı söz konusuydu. Bunların başında Müslüman çoğunluğun yaşadığı toprakların Asya rneğinde olduğu gibi Avrupa ülkelerine uzak coğrafyalarda yer almasıydı. İkinci büyük avantaj ise Osmanlı Devleti’nin parlak devirlerinden uzak bir halde bulunması ve sınırlarına en yakın mesafede olan Kafkasya Müslüman ve Türkleri üzerinde bile istenilen düzeyde tesir edilememesiydi. nc büyük avantaj ise Rusya Müslümanlarının eğitim öğrenim seviyelerinin düşük, lobcilik stratejilerinden yoksun ve basın organlarının etkin alışmamasıydı. Diğer durumların yanında bu faktörler neticesiyle de Rusya Müslümanları Petrograd’a karşı özerklik ya da bağımsızlık hakkı talep etme girişimlerinden oldukça uzak bir konumda idi. Öte yandan Cedidilik Hareketleri sınırlı zaman ve coğrafyada kısmi olarak varlık gsterebilmişti. Yaşanan bu gelişmelere rağmen arlık birimleri Rusya Müslümanlarında olası bir uyanış hareketine karşı tedirgin ve tetikteydi. Bununla birlikte, İstanbul ve diğer şehirlere Rusya’ya yönelik faaliyetleri yakından takip edilmesi amacıyla yetiştirdiği istihbaratılarını gönderiyordu. Savaşın hemen başlarında bu ajanlardan biri olan A. Smirnov tarafından Muhammed Safa Bayazıdov’a Osmanlı Devleti’nin Rusya Müslümanlarına yönelik girişimleri hakkında bir mektup gönderilmişti. Smirnov’un Türklerin Rusya Müslümanları zerindeki bilgi kirliliği içerikli çalışması olduğu bilgisini geçtiği mektubu Bayazıdov tarafından Rusya Müslümanlarının Rusya’daki durumu ve ülkelerine bağlılıklarına dair cevabi mektubu ile karşılık görmüştür. M.S.

²⁶ Usmanova, “Rossiyskie Musulmane...”, 86.

Bayazıdov mektubunda Rusya'da 17 milyon Müslümanın yaşadığını, 24581 İslam topluluğunun, 26960 ibadet binasının, 47 hayır kurumunun, 35 eğitim binasının bulunduğunu ve 5 dinin bu memlekette rahatça kültürlerini yaşattığını bu özgürlüklerin temelini de Çariçe II. Katerina'ya borçlu olduklarını ilave etmiştir.²⁷ Ancak Safa Bayazıdov'un bu düşünceleri ne kadar gerçeği yansıtmaktadır elbette tartışma götürür. Çünkü Bayazıdov Rusya tarafından bağlı bulunduğu kuruma atanmış ve atama süreci de Rusya Müslümanları arasında tartışmalara vesile olmuştu.

Anti Alman propaganda faaliyetlerini yürüten birimin hizmetinde olan ünlü yayıncı Muhammed Hacetlaşe ise 1916 Şubatında Hac vazifesi için Buhara'dan Osmanlı Devleti toprakları olan Mekke'ye gitmenin sıkıntılarını aktarıyordu. Hatırlanacağı üzere, Çarlık Rusya gazete ve mecmualarında 1914 sonlarında Osmanlı Devleti'ni Alman Kayseri II. Wilhelm'in elinde kukla bir devlet olarak gösterilmesi yukarıda ifade edilmişti. Ancak kendi Müslümanlarına yönelik şık olmayan bir dil kullanılmamıştı. Hatta onlar için vatanseverlik teması açığa çıkarılmıştır. Nitekim 1917 Şubat ayında *Niva* dergisinde "Gizli Kahramanlar" başlığı altında Rusya'ya bağlı "*Tatar Kahraman*"ı ön plana çıkararak Rusya Müslümanlarını etkileme yoluna gidilmiştir. Tatar Gilmanov'un kahramanca savaşını anlatan makalenin kayda değer bir sonucu ise: "*Cesur Müslümanlarımız, halifenin cihat ederek peygamberin yeşil bayrağı altına alınma çağrısına böyle cevap veriyor. Rus Müslümanlar görevlerini hakkıyla yerine getiriyor*"²⁸ diye yazıyordu.

Dil ve üslup konusunda dikkatli olmaya çalışan Çarlık Rusya Sansür Komisyonu diğer taraftan Rusya Müslümanlarının faaliyetlerini de mercek altına almıştı. Alınan bu önlemler sonucu savaş boyunca Tatarların Rusya'daki faaliyetlerinde bariz bir tutukluk gözlemlenmiştir. Çarlık kontrolünde alınan tüm bu baskıcı ve korkutucu önlemler aslında Rusya'nın özellikle maliyeti oldukça ucuz olan alana yöneldiğini ispat etmektedir. Diğer türlü Müslümanların sadakatini kazanma yönlü verilen uğraşlar oldukça pahalı ve riskli yöntemler olarak nitelendirilebilir. Ancak basın yayın ve kontrol mekanizmaları dışında Çarlık Rusya'nın atadığı Müslüman din adamlarının vaazları halk üzerinde etkin bir uygulama olarak kayda geçirilmiştir.

Rusya Müslüman Entelektüellerinin Uluslararası Lobi Çalışmaları

²⁷ Usmanova, "Rossiyskie Musulmane...", 86-87.

²⁸ Usmanova, "Rossiyskie Musulmane...", 88.

1915 yılının sonunda Türk-Tatar Halklarının Haklarını Koruma Komitesi, Budapeşte'den Viyana'ya, Berlin'den Sofya'ya kadar birçok Avrupa şehrinde Rus yönetimi ile olan maruzatlarını dile getirmek için kayda değer bir misyon seyahatine çıktı. Bu komitenin üyeleri, belirtilen şehirlerde hem Müslümanların sorunlarını tartıştı hem de sorunlara karşı bir memorandum yayınladı. Komitenin bir aya yakın bir süredir Avrupa şehirlerinde faaliyetlerini sürdürmesinin ardından 22 Ocak 1916'da İstanbul'a intikal etti. İdil, Kazan, Türkistan ve Kırım Türk-Tatar lehçeleri ile faaliyetlerini sürdüren bu komite Rus cenahınca da yakından takip edilmiştir. Komite, lobicilik kanalıyla halkı etkileyerek davaya ortak etmek amacıyla halka açık konferanslarla ve raporlarla etkinliklerini peyderpey sürdürdü. Özellikle, Aralık 1915'te Budapeşte'deki Macar Ulusal Akademi salonunda, Kazan'ın ünlü Tatar âlimi Yusuf Akçora / Akçura, "*Rusya Türk-Tatar Müslümanlarının Bugünkü Durumu ve Özlemleri*" konulu bir konferans verdi. Daha sonra, ismi zikredilen metni Almanca ve Fransızca olarak iki ayrı broşür olarak yayımlandı.²⁹

Müslüman temsilciler, Alman istihbarat servislerinin aktif katılımıyla 1916 baharında faaliyetlerine başlayan "*Rusya'da Rus Olmayan Halklar Birliği*" ne de katıldı. 7 Mayıs 1916'da Birliğin liderleri Stockholm'de ve Lozan'da yaptığı açıklamada, ABD Başkanı Woodrow Wilson'a ezilen Rusya halkının "*yıkım ve neslinin yok edilmesinden*" kurtarılması çağrısında bulunan bir bildiri sundu. Türk-Tatar Müslümanlar adına, bahsedilen bu belge 1915'te Müslüman savaş esirlerine yönelik propaganda amacıyla Türkiye'den Almanya'ya göç eden, dini ve siyasi camiada bilenen Tatar asıllı Abdürreşid İbrahimov tarafından imzalandı. Hatta İbrahimov, Katolik lider Papa'ya Hıristiyan değer ve ilkelerini hatırlatarak Rusya Müslümanlarının ezilmesini önlemek için girişimde bulunması yönünde bir mektup kaleme aldı. Rusya, etki gücü sınırlı kalan bu faaliyet sonucu burada imzası bulunanların tutuklanması yönünde karara vardı. 15 Aralık 1916 tarihinde tutuklananlar arasında Devlet Duma'sı milletvekili Mihail Lempitsky de vardı. Bu zevat önce Polonya Kolo'dan kovuldu, sonrasında ise Duma'daki toplantılara katılmaması gerekçe gösterilerek milletvekilliği statüsü düşürüldü.³⁰

Savaşın başlamasının üzerinden neredeyse iki yıl geçmişti. Bu zaman zarfında bir takım meseleler daha da çetrefilli hale doğru sürüklenmişti. Cephelerde savaşan askerlerin sağlık, gıda, giyinme ve temizlik gibi sorunlarına cephe gerisindeki halkı ilgilendiren zorunlu göç, etnik sorunlar, ötekileştirme, yoksulluk ve mukateleler eklenmişti. Nitekim halkı ilgilendiren

²⁹ Usmanova, "Rossiyskie Musulmane...", 90.

³⁰ Usmanova, "Rossiyskie Musulmane...", 90-91.

temel sorunları tartışmak ve çözüm önerileri getirmek amacıyla 27-29 Haziran 1916'da Lozan'da Ezilen Halklar Kongresi'nin üçüncüsü düzenlendi. Rusya'dan bu kongreye katılım oldukça yoğundu. Ancak bu kongre, belli sorunları Avrupa basınına taşımının ötesinde kayda değer sonuçlar ortaya koyamadı. Yusuf Akçura Sofya'dan Lozan'a pasaport sorunu nedeniyle ancak kongrenin üçüncü gününde yetişebildi. Bu mütefekkir, Rusya'nın Türk ve Tatarları adına Tatarların Ruslarca kültürel yönden baskı altında bırakıldığını belirten bir konuşma gerçekleştirdi. Bildirinin sonuç kısmında halkların eşitliği ve ulusal-kültürel özerklik mevzuu birincil talep olarak dile getirildi. Gerek Akçura'nın gerekse İbrahimov'un başını çektiği bu komitenin Türk ve Alman özel istihbaratınca desteklendiği aşikârdır. Öte yandan, Yusuf Akçura ve A. Agayev'in Pantürkizm üzerine yaptığı çalışmalar Rusya tarafından izlenmiştir. 1 Temmuz 1914 senesinde İstanbul'dan verilen bilgiye göre Akçura ve Agayev bu ideolojinin Rusya ayağının iki önemli vaizi konumundaydı. Ancak Ruslar tarafından Müslüman kitleler arasında bu ideolojinin bir karşılığı olmadığını kanısına varılmıştı. Rus Hükümeti kanunlara bağlı Müslüman kitleleri canlı tutmak amacıyla "*Mir İslama*" (*İslam Dünyası*) dergisini ekonomik yönden desteklemiştir.³¹ Almanlar ve Türkler halifelik makamı üzerinden Rusya ve Büyük Britanya'nın hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlara yönelik devrimsel politikalar üretme konusunda iş birliği içindeydi. Aslında bu durumun nedeni oldukça açık ve kolayca anlaşılabilir. Çünkü Rusya'nın demografik bakımdan durdurulamaz bir biçimde büyüyen ve 1913'te Büyük Ordu Programı'nın yürürlüğe girmesiyle yakında çok daha hızlı harekete geçirilebilecek olan '*Slav Sürüleri*'nin uyandırdığı korku, Almanları önleyici tedbir almaya yöneltmişti. Rusya Müslümanlarına yönelik geliştirdikleri politika da bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu durumda kriz bölgesine yakın olması hasebiyle Kafkasya Müslümanları ise en çok önem verdikleri coğrafyanın başında geliyordu. Alman ve Avusturya istihbaratının Rusya topraklarında yaşayan Müslümanlara yönelik girişimleri sınırlıydı. O yüzden kamplarında tutulan Rusya tarafından ele geçirdikleri Müslüman esirleri üzerinde çalışmalarını yürüttüler. Bu esirlerin sayısı 20 bin ile 30 bin arasındaydı. II. Wilhelm'in emriyle bu Müslüman esirlere yönelik Berlin'e çok da uzak olmayan Zossen ve Wünsdorf'ta iki kamp kuruldu. Avusturya-Macaristan'da benzer bir uygulamaya giderek Bohemya'nın Eger kasabasına da bir Müslüman esir kampı kuruldu. Sadece Almanya'daki iki kampta 1914-1918 yılları arasında 15.000-16.000 Müslüman esir barındırılmıştır. Bunlardan 10.000 ile 13.000'i Rusya Müslümanları iken geri kalanı ise Büyük Britanya ve Fransa ile olan

³¹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 1467, Op. 1, D. 796, L. 3.

savaşlarda ele geçirilen Afrikalı, Arap ve Hint Müslüman esirlerdi. Bu tür özel kampların yapılmasının temel amacı burada buldukları süre zarfında düşüncelerinin değiştirilerek topraklarına döndüklerinde düzen karşıtı faaliyetler yürütmeleri ve Ruslarla olan bağlarının zayıflatılarak yıpratılmasıydı. Kamplarda dua evleri, zengin kütüphaneler, halk enstrümanları orkestrası ile Tatarca, Rusça, Arapça, Hintçe ve Gürcüce gazeteler basılmıştır. Ayrıca Almanca eğitim programlarına da yer ayrılmıştı. Hatta 13 Temmuz 1915'te Halbmondlager'de kk ahşap bir mescit inşa edilmiştir. Müslüman esir kamplarının öncüsü ise Alman Dışışleri Bakanlığı'na sundukları raporlarıyla tanınan Alman oryantalist Max von Oppenheim'di. Bu kamplara haftada dört gün girip çıkan ve Rusya Müslümanlarına vaazlar veren ise Abdurraşid İbrahimov'dur. Aynı zamanda 1915-1918 yılları arasında basılan *Al Cihad* gazetesinin yayıncısı ve editörü olan İbrahimov İstanbul, Stockholm, Berlin ve Lozan'da faaliyetlerini sürdürmüştür. Buradaki esirlerin çoğu Temmuz 1921 yılına kadar memleketlerine geri gönderildiler.³²

Rusya'ya esir düşen Türk askerlerin ise ekseriyetle Müslümanların yoğun yaşamadığı alanlara sevkine karar verilmişti. 1 Mayıs 1915'ten 1 Ocak 1918 yılına değin Türk esir sayısı 64.500 idi. Bu esirlerin 18.700' Sibirya ve etrafına (Omsk, İrkutsk, Priamur), 7.700' Moskova'ya, 800' Kazan'a, 8.500' Avrupa Rusya'sına ve 37.300' Kafkasya'ya yerleştirilmişti. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus 1 Mayıs 1915 ile 1 Ocak 1916 arasında esir düşen Türklerin 18.400 gibi büyük bir çoğunluğu Uralların arkası olan Sibirya'ya gönderilirken sadece 3000 Türk asker Kafkasya'da bırakılmıştır. Bu durum bile Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'ne sınır olması ve bu bölgede azımsanmayacak Rusya Müslümanının bulunması ile açıklanabilir. Türk esirlerin %58.7'si yani 37.300' Kafkasya'ya ancak 1 Ocak 1917 ile 1 Ocak 1918 arasında bulundurulmuştur.³³

Cihād-ı Ekber İlânı'nın Rusya'daki Yankıları

Birinci Dünya Harbinde savaşan gler bunu sadece cepheleerde değil aynı zamanda basın yayın ve propagandanın farklı yol ve yöntemleriyle de kendi toplumlari veyahut diğer toplumlar üzerinde ısrarla sürdürmüşlerdir. Rusya ve Britanya ordularında yüz binlerce Müslüman asker görev yapmaktaydı. Ayrıca bu iki toplumda milyonlarca Muhammedan yaşamaktaydı ve yaşadıkları coğrafyalarda isyan çıkması halinde kargaşanın bastırılması

³² Usmanova, "Rossiyskie Musulmane...", 95-96.

³³ V.V. Poznahirev, *Turetskie Voennoplenne i Grajdanskie Plene v Rossii v 1914-1924 gg.* (S. Peterburg: Nestor-Historia, 2014), 52.

oldukça pahalıya mal olabilirdi. Bu durum savaşı orduyu lojistik, silah, askerler arası güvensizlik ve muharip kuvvet eksikliği gibi cenahlardan olumsuz etkileyebileceği gibi toplumsal huzur ve barışı da baltalayabilirdi. Bu yüzden Halifelik makamının gücünden istifade edilerek İngiltere ve Rusya'nın egemenliğindeki Müslümanları kıskırtmak özellikle Almanya için oldukça önemsenen bir konu haline gelmişti. Ancak bu planın sistematik bir yönü bulunmamakla birlikte ciddi bir altyapısı da mevcut değildi. Bu durumlar gözetilerek İstanbul'da evvela 11 Kasım 1914'te Sultan Mehmed Reşad'ın yayınladığı bir beyannamede yeryüzünde yaşayan bütün Müslümanları ki bunların sayısı 300 milyon civarındaydı, Cihâd-ı Ekber'e davet edilmişti. Akabinde yani 14 Kasım 1914'te Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin Fatih Camii'nde okunan cihâd fetvaları ile İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı Sultan'ın ilan ettiği Cihâd-ı Ekber'e canları ve malları ile katılmasının farz-ı ayın³⁴ olduğunu belirtmesi dikkate değerdi. Bu çağrı, Balkanlardan Kafkaslara, Orta Asya'dan Hindistan, Afrika ve Orta Doğu coğrafyalarında yaşayan tüm Muhammedânı ilgilendiriyordu. Bu kutsal çağrıya Sünni dünyasından yanıt umulmakla birlikte Şii dünyasının ilgisiz kalacağı öngörülmüştü.

Cihad-ı Ekber'in ilanı Rusya tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Bizzat Çar II. Nikola'nın Generali Dubenskiy'e kaleme aldirdığı *Savaşın Vakayinamesi* adlı eserde Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve sosyo-ekonomik gücü hakkında bilgiler yerini almaya başlıyordu.³⁵ Ortaya çıkan bu durum bu Müslümanlara yönelik şüphe ve güvensizlik ortaya koyduğu gibi Rusya Müslümanlarını da farklı düşüncelere itmştir. Ayrıca Rusya topraklarında casusluk ve çetecilik yönü de bulunan Panislamcı propagandalara karşı zıt propagandalar geliştirmişlerdir. İlk başlarda Ruslarda Slav kardeşliği fikri ön plana çıkarılmaya başlansa da bu fikrin Çarlığın tüm milletlerine hitap etmeyen yani bütünleştirmeyen bir fikir olduğuna inanıldıktan sonra "vatanseverlik" ideolojisi tatbik edilmiştir. Petrograd'ın Müslümanlar üzerindeki şüphe ve güvensizliklerini polis şubeleri, jandarma birimleri ve sansür komitelerinin raporlarında rahatlıkla görebiliriz. Ayrıca dönemin Rus basının kullandığı dilin içerik analizinden de bir önceki ifadeleri destekler nitelikte bilgilere ulaşabiliriz. Bu durumun yegâne müsebbibi ise Osmanlı Devleti ve Almanlarca yaptırılan casusluk faaliyetleri olduğu ileri sürüldü. Örneğin 1913 Mayıs'ında Türkistan'ın genel valisi olan A. Samsonov şu ifadeleri dile getirmişti: "*Panislamcılık hakkında*

³⁴ *Tanin*, 2 Teşrinisâni 1330 (15.11.1914).

³⁵ "Obozrenie Voynı, Voorujennıya Silı Turtsii", *Letopis Voynı* 12 (8.11.1914): 2-3, 8-9; "Mobilizatsii v Konstantinopol", *Letopis Voynı* 14 (22.11.1914): 9.

şüpheli bir düşüncenin varlığı herkesçe malum ancak son marjinal politikamıza gelince; şimdilerde çok konuşulan Kırgızların hoşnutsuzluğunun ana sebeplerinden birini irdelemektir." 1914 Nisan'ında, Özel Bakanlar Konseyi toplantısında, "Rus Müslümanlar arasında ütopik bir fikir olarak Panislamizm'in bir başarı olmadığı, Pantürkizm hareketinin de Müslüman nüfusunca benimsemediği sonucuna varıldığı için sadece 'Pantatarizm'in yayılması hakkında konuşabiliriz."³⁶ deniliyordu. 1 Temmuz 1914 tarihinde İstanbul'da yer alan Rus istihbaratınca Panislamcılığın başlıca söylemcilerinin, Rus kültürü ile pozitif ilişkide bulunan ve yalnızca Müslümanlara yönelik yanlış hükümet politikasına karşı protestoda bulunan Y. Akçurin ve A. Agayev olduğu bildirildi. Bu düşüncenin Rusya'da yaşayan Müslüman ve Türklerin içinde sempati görmesi durumunda, Panislamcılığın Rus çıkarlarına tabi olabileceğine inanılıyordu. Rus hükümeti bu girişimlere karşı *İslam Dünyası* dergisini finanse ederek yasalara saygılı Müslümanları Rusya'ya olan bağlılıklara teşvik etmeye çalıştı. Çünkü esasında Almanların çalışmalarının sonuçları Kafkasya'da tehlikeli sonuçlar elde edilmesi üzerindeydi. Almanların Kafkasya üzerindeki planlarının iki ayağı mevcuttu. Bu planın ilk ayağı Gürcüler ikinci ayağı ise Kafkasyalı Müslümanlar üzerinden yürütülmek isteniyordu. Louise Mossel gibi bazı Almanlara göre özellikle Sarıkamış'taki Türk yenilgisi sonrası İttihatçıların Kafkasya üzerindeki girişimlerine Kafkasyalı Müslümanlar içindeki imajı ve güveni nedeniyle son verilmeli ve bu görevi bizzat kendi gönderdikleri subayları üzerinden gerçekleştirmeliydiler. 19 Şubat 1915 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na hitaben yazdığı raporunda, Kafkasya'daki ayaklanmaları organize edebilmesi için İttihat ve Terakki Komitelerinin Kafkasya'dan çekilmesine ek olarak Bölgedeki Osmanlı ordusunun komuta kademesinin Almanlara devrini, Gürcülere silah yardımı yapılmasını, Gürcülerle sürekli bir irtibatın sağlanmasını istemiştir.³⁷ Hâlbuki bu istekleri karşılayabilmek o günkü şartlar gereği neredeyse imkânsızdı. Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki kara bağlantısı Sırbistan'ın Ekim 1915'te mağlup edilmesi ve Bulgaristan'ın İttifak devletlerine katılması ile ancak sağlanabilmişti. Bundan evvelki bağlantılar Romanya üzerinden türlü güçlüklerle sağlanabilmişti. Üstelik ne Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ne de Gürcüler ile Almanlar ve Türkler arasındaki üçgende karşılıklı güven vardı. Kara yolu ulaşımında da ciddi aksaklıklar bulunuyordu. Türklerin Sarıkamış yenilgisi sonrası Ruslar, Erzurum istikametine doğru ilerlemeye devam ediyorlardı ve yollarda

³⁶ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii, F. 1469, Op. 1, D. 815, L. 2.

³⁷ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası 1914-1918*, 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2014), 56-57.

güvenlik sorunu baş göstermişti. Almanya'dan Kafkasya'ya silah ve cephanenin nakli ise başlı başına bir sorundu. İstanbul'dan Osmanlı-Rus sınırına taşınması bile en az 45 gün sürmekteydi.³⁸ Karadeniz ise olağanüstü hal nedeniyle güvenli değildi. Kafkasya'da Müslümanların ya da Gürcülerin Rusya'ya karşı isyan etmesi silah ve cephane desteği dışında Osmanlı Devleti'nin III. Ordusunun cephe başarısına ve desteğine de bağlıydı. Bu plan da Sarıkamış Operasyonu sonrası Türklerin yenilgisi ile imkânsız hale doğru sürüklenmişti. Kafkasya'da Gürcü, Çerkez, İnguş, Çeçen, Dağıstanlı, Oset, Kabartay ya da Azerbaycan Türklerinin isyanı gerçekleşmezse İran, Afganistan, Türkistan ya da Hindistan'da da Müslümanlar cesaret bulup ayaklanamazlardı. Öte yandan Ruslar bu durumun farkında olarak askeri yönden önleyici bütün tedbirlerini imkânları ölçüsünde almışlardı.

Petrograd Penceresinden Çarlık Rusya Müslümanlarının Reaksiyonları

Savaş yılları boyunca Çarlık Rus Ordusu birliklerinde yaklaşık bir milyon üç yüz bin Müslüman asker silahaltına alınmıştı. İdil etrafında Müslüman yerleşkelerin bir hayli fazla olmasından ötürü 1914 yılında Temmuz Krizi patlak verdiğinde Çarlık Rus Ordusu içindeki Müslüman askerler genel olarak Hazar Denizi etrafında konuşlanmışlardı. Bunların içlerinde Kafkas ve Türki asıllı olanlar ağırlıklıydı. Kolayca anlaşılacağı üzere, Müslüman askerleri gerek ihtiyaçtan gerekse de "*vatan borcu*" prensibinden ötürü orduya alınmalarında bir beis görülmemişti. Bu durum bazı Hıristiyan milliyetçi çevrelerce tepki çekmesine rağmen yine de Almanlar karşısında alınan yenilgiler sebebiyle zorunluluk hâsıl olduğundan değiştirilmemiştir. Müslümanların kültür ve belleklerine saygı duyulması gerektiği ancak onların da Çarlık Rusya kanun ve vatanseverliğine bağlı olmaları düsturu ön plana çıkarılarak sorun aşılımaya çalışıldı.

Geçmişte, Balkanlarda, Kafkaslarda ve Orta Asya'da Slavlar ile Müslümanlar arasında defaatle kanlı savaşlar yaşanmıştır. Bu savaşların acı izlerini toplumsal hafızalardan ve tarih kitaplarından kazımak mümkün olmamıştır. Tarih belleği kargaşa hallerinde karşılıklı şüphe ve güvensizlikleri beraberinde getirmekteydi. Bu nokta-i nazardan hareketle Birinci Dünya Savaşı gibi yeryüzünün daha önce benzeri yaşanmamış boğazlaşmaya hazırlandığı bir atmosferde dönemin Çarlık Rusya başkenti St. Petersburg, bünyelerinde bulunan asker ya da sivil Müslümanların idarecilerine karşı olan tutumlarını farklı yol ve yöntemlerle öğrenme çabasına girişmişti. Hatta bu reaksiyon ölçme sadece Rusya sınırları içerisinde sınırlı kalmayıp yurtdışında yer alan faaliyetlerle olan ilişkilerine kadar da

³⁸ Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti*, 61.

sirâyet etmişti. Bu çerçevede, İstanbul'dan 20 Temmuz 1914'te Kazan'da bulunan M.V. Zverev'e gönderilen ve ismi saklı tutulan bir muhabirin yazdığı mektup dikkate alınmıştı. Yazar, İstanbul'da önceleri yasadışı, akabinde ise resmi olarak faaliyetlerini sürdüren *Tatar Öğrenci Topluluğu*'nun varlığını işaret ediyordu. Bu topluluğun temel misyonu Rusya Müslümanları hakkında Osmanlı toplumunu bilgilendirmektir. Tatar Öğrenci Topluluğu'na göre, Rusya Müslümanları faaliyetleriyle toplumu etkileme konusunda pasif olmakla birlikte davaları uğruna ilerici ve ciddi adımlara sahiptirler. Abdurrahman Abdurrahimov'a göre Rusya Müslümanları Ermenilerin Türklere karşı yürüttükleri propaganda faaliyetlerinin benzerini Ruslara karşı farklı boyutlarda yürütmeliydi. Abdurrahimov mektubun yazarına "*Türklerin artık Balkanların intikamını alması için Müslümanlar arasında Ruslara yönelik olarak intikam fikrini yaymak faydalı olmaz mıydı?*" şeklinde de bir soru yöneltmiştir.³⁹

Dönemin anı ve mektuplarından anlaşıldığı üzere savaşın arifesinde Rusya Müslümanlarından bağımsızlık yanlıları arasındaki koordinasyon ve stratejinin 1905 Rus İhtilâlini hazırlayanların çalışmalarının gerisinde olduğu fikrine varılabilir. Bu aktivist Müslümanlar ülke içinde yürütülmek istenen propaganda faaliyetlerine sınırlı imkânları ölçüsünde katılım gösterdiler. Üstelik bunların sayıları az, siyasi arenada ses getirmekten oldukça uzak ve etkinlikleri ise oldukça dardı. Öte yandan, Panislamizme veyahut Pantürkizme ait dillendirdikleri söylemler Kafkas Cephesinde Türklerin edindikleri başarısızlıkların da etkisiyle Rusya Müslümanları arasında beklenen ölçüde karşılık bulamamıştı.

Çarlık Yönetimince etnik ve dinsel yönden bünyesinde kargaşa yaşamamak için Birinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde Müslümanlar arasında vatanseverlik kartı ön plana çıkarılmak istenmişti. Osmanlı Devleti ile Ermeni isyancılar arasında yaşanan sorunlar 1878 Berlin Antlaşması sonrasına dayanan uluslararası destekli sorunlar yumağıydı. Hâlbuki Çarlık Rus Yönetimi ile Müslüman kesim arasında bu tarz elle tutulur ciddi meseleler mevcut değildi. Savaş öncesi Rusya Müslümanları tehdit unsuru olarak ne bir mesele haline gelmişti ne de beynelmilel bir haldeydi. Bu yüzden Çarlık Yönetiminin Müslüman tebaaya yönelik uygulamak istediği güven politikalarının Müslümanlar arasında karşılık bulması belki Osmanlı Devleti tarafından tam anlaşılabilir ancak Müslümanların asırlardır birlikte yaşadıkları idareye topyekûn ters düşmek ya da isyan etmelerini beklemek aceleci ve safça bir tutum olarak değerlendirilebilir. Nitekim İdil'in en önemli

³⁹ S.M. İshakov, "Pervaya Mirovaya Voyna Glazami Rossiyskih Musulman", *Rossiya i Pervaya Mirovaya Voyna* (Sankt-Peterburg: 1999), 420.

şehri olan Kazan'da Vali ve Müslüman din adamlarının öncülüğünde binlerce Tatarın ülkeye bağlılık yürüyüşü yaptığı bildirilmiştir. Bu tarz bir yürüyüşün gerçekleştirilmesindeki en önemli sebep burada yaşayan Müslümanlar üzerindeki töhmeti kazımak ve baskıya maruz kalmaktan kaçınmaktır. 26 Ağustos 1914 tarihinde *Kazanskiy Telegraf (Kazan Telgrafı)* gazetesinde çıkan bir habere göre; "Kazan kentinin tüm camilerinde Rusya Müslümanlarının, Rusya askerlerinin düşmana galip gelmesi için dualar ettiği" bildiriyordu. Yine, "Müslüman Komitesi, askerler için kıyafet diken kadınları örgütledi" bilgisini okuyuculara aktarıyordu.⁴⁰ *Kadın İşleri* dergisinin 1 Kasım 1914 tarihindeki haberine göre, Moskova'da Müslüman kadınlar toplantısı yapılarak alınan kararlar dikiş kesim kursları açılacaktı. Ayrıca askerler için de bağışlarda bulunulmuştur.⁴¹

Savaş ortamının ortaya çıkardığı yükselen vatanseverlik duyguları bazı Müslümanlar için bir takım "feminist" değişimlere de yol açmıştır. Bakü'de basılan *Cigit* dergisinde yerel kızların talihsiz mültecilere yardım akşamı düzenlediğini kaleme alıyordu. Yine aynı dergide "tüm ulusların genç hanımlarının, Ermeni kadınların, Rusların, Müslüman kadınların, Pomak ve Yahudilerin dayanışmalarını görmek özellikle güzeldi" ifadelerini kullanan bir yazıya da yer vermişti.⁴² Bütün bu gelişmeler hemen hemen tüm imparatorluklarda görülebilecek tarzda olağan karşılanıyordu.

Osmanlı Devleti'ne Alman savaş planları doğrultusunda hediye edilen Yavuz (Goben) ve Midilli (Breslau)'nin Rusya'nın Karadeniz limanlarından dördünü bombardımana tutmasının ardından Rus Çar'ı II. Nikolay Aleksandroviç Romanov, 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti.⁴³ Yukarıda da belirtildiği gibi 14 Ekim ve 11 Kasım tarihlerinde İstanbul Şeyh-ül-İslâmı, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın İslam hilafetine düşman olduğunu ve Müslümanların bu ülkelere cihat ilan etmek zorunda kaldıklarını belirten bir fetva yayınladı. Kafkasya cephesinde bulunan Müslümanlara yönelik olarak İslâm'ın, halifeliliğin ve Osmanlı Devleti'nin acımasız düşmanı Rusya'nın ordusunda buldukları saflarını bırakma çağrısında bulunan broşürler basıldı. Tüm bu girişimlere rağmen, Rusya Müslümanlarının algısında gözle görülür bir değişiklik olmamıştı. Orenburg müftüsü M. Sultanov, Müslümanları "Rus anavatanlarını savunmaya ve Almanya'nın etkisi altındaki yöneticilerinin eliyle düşüncesiz bir adım atmış olan Türkiye'ye karşı olmaya" davet etti. Bu açıklamaları Rusya'nın basın organları

⁴⁰ "Raboti v Musulmanskom Komitete v S.-Peterburge", *Ogonek* 32 (10/23 Avgusta 1914): 3.

⁴¹ *Jenskoe Delo* 21 (1 Noyabrya 1914 g.): 25.

⁴² *Cigit* 1 (12.01.1916): 3.

⁴³ "Bojnyu Milostnyu, Mı, Nikolay Vtoryy...", *Letopis Voynı* 11 (1.11.1914): 1

büyük bir keyifle okuyucularına servis etti. Bununla birlikte 28 Ekim 1914 tarihinde emniyet teşkilatı mensuplarına, Müslümanların savaşa karşı olan tutumlarını gözlemlemeleri talimatı verilmişti. Ancak durum bir çırpıda açıklanacak kadar basit bir halde değildi. Dünyanın en büyük kara imparatorluğunda milyonlarca asker ve sivil kontrol etmek oldukça zor hatta imkânsızdı. Örneğin 1915 yılında yaşanan askeri başarısızlıklarla ilgili bir tereddüt ortamı oluştuğu ve özellikle Müslüman askerlerde kaçak sayısının arttığı gözlemlenmişti.⁴⁴

Müslüman elitlerin yurtseverlik gösterileri, bütün liberal politikacı kitleleri gibi, kendi çevresinde bile ilgisizlikle takip edilmişti. 1916 yazında, Milletlerarası Kongre’de konuşan Müslüman liberal düşünür Yusuf Akçura’nın, “Savaş Tatar halkına çok pahalıya mal oldu ancak insanlığın genel gelişimine de katkıda bulunacaktır” sözü bu çerçevede değerlendirilmelidir. Yine 1915 senesi içerisinde Müslüman, Letonyalı, Litvanyalı, Estonyalı, Ermeni ve Yahudi milletvekillerinin hep birlikte imparatorluğun bütün halklarının eşitlenmesi yönünde talepte bulunmaları da dikkat çekicidir.⁴⁵

Her ne kadar Çarlık Yönetimi ile Rusya Müslümanları arasında savaş öncesinde ciddi meselelerin bulunmamasına rağmen, Rusya Müslümanları için Rusya’nın Osmanlı Devleti gibi halifeye sahip Müslüman bir ülkeyle savaşa tutuşması duygu karışıklıklarının yaşanmasına neden olmuştu. 16 Eylül 1914’te, Samara ilinin Bugulma bölgesinden Petrograd’a gönderilen mektupta şu satırlara yer verilmişti: “... Tatarların havasını gerçekten sevmiyorum... Hatta Birüçevke’de bir skandal tezahür etti. Tatar işçiler çekiçlerle sebepsiz yere Rusları darp ettiler ve tüm Ruslara ölüm sözleriye slogan attılar. Bu olaylar üzerine 28 kişi tutuklandı.” Üstelik gerçekte ne olduğunu kestirmeden olağandışı çatışma, bilgi dışı yersiz ve yetersiz yorum ya da etnik hoşgörüsüzlük salgını peydahlandı. Yaşanan bu dar çaplı gelişmeler gösteriyor ki; savaşın başlangıcından bu yana, Müslümanlara yönelik şüphelerin arttığına ve mağdur edilenlerle birlikte ümmet dayanışmasının büyümesine katkıda bulunduğu dair kesinlikle şüphe kalmamıştı.⁴⁶

Volga Müslümanlarında ise durum aksi yöndeydi. Kazan Valisinin açıklamalarına göre; Onlar savaşı genel olarak protesto etmekle birlikte, vatanları Rusya’ya bağlı olduklarını ve gözlerinde Türklerin Almanlardan

⁴⁴ V.P. Buldakov, “Voyna i İslamofobiya v Rossii:1914-1916”, *Pervaya Mirovaya Voyna v Vostoçnom İzmerenii* (Moskva: İstitut Vostokovedeniya RAN, 2014), 32.

⁴⁵ Buldakov, “Voyna i İslamofobiya v Rossii”, 33.

⁴⁶ Buldakov, “Voyna i İslamofobiya v Rossii”, 33.

farkının olmadığı yani düşmanları olduğuydu. Yine Valinin açıklamalarına göre Kazan Tatarları arasında örgütlü Pantürkistler bulunmamaktaydı.⁴⁷

Rusya Müslümanlarının gözünde Osmanlı Devleti ile savaşa yönelik bakış açılarının farklılık göstermesi oldukça doğaldı. Bu durumu tek bir neden ile açıklamak elbette mümkün değildir. İçinde yetiştikleri sosyo-kültürel ortam, okulda gördükleri öğrenim, olağan yaşamlarını sekteye uğratmak ya da suç karşısında vatan haini ilan edilip toplum nazarında itibar ve güven kaybı yaşamak istemiyorlardı. Üstelik tutuklanma ya da idama çarptırılma korkusu da düşünce ya da davranışlarının yön değiştirmesinde azımsanmayacak bir rol oynuyordu.

Savaşın başlamasıyla birlikte propaganda safhası da yazılı ve görsel hallerde yoğunlaşmaya başlamıştı. Fakat bu propaganda malzemelerinden bazıları Rusya Müslümanlarının gözlerinde farklı algılara yol açmaktaydı. Örneğin tarihi Rus emeli olan İstanbul'un ele geçirilip adının Tsargrad (Çar Şehri) yapılmak istenmesi, Ayasofya Camii'nin yeniden Ortodoks katedraline (Sobor) çevrilmek istenmesi, Türk askerlerini hakir, fakir ve çirkin gösterip İslâm'ın sembolü hilal ya da camiili karikatürleri gazete ve mecmua sayfalarında göstermeleri Rusya'nın genelini oluşturan Slavlara yönelik popülist hamleler olmakla birlikte Müslüman tebaanın ise gururunu incitmekteydi.

Çarlık Rusya tıpkı diğer imparatorlukların az ya da çok yaptığı gibi savaş ortamında tebaasının içine düştüğü durumda krizden fırsat elde etme politikalarına yönelmişti. Savaşın yükü karşısında idareye yönelik ortaya çıkabilecek olumsuz reaksiyona karşı yıllardır ezilen ve savaşan tebaanın çocuklarını seferberlik yaparak cepheye sürmenin yöntemlerini kullanmıştı. Alman ve Türklerle neden savaş yapıldığını karikatürler ve çarpıcı yazılar kullanarak halkı üzerinde sağlam bir algı mekanizması ile anlatmak istedi. Sıcak denizlere inmek, İstanbul ve Boğazları ele geçirip ticari olarak dışa açılmak, Ayasofya'ya yeniden haç takmak, jeopolitik yönü güçlü bir imparatorluk haline erişmek, savaşı istemese de içine çekilen savaşa mecbur bırakılmak gibi birçok gerekçe halka en basit ve etkili yollarla aktarılmıştır.⁴⁸

Yukarıdaki örneklerle de anlaşılacağı üzere, savaşın ideolojik ayağını içeride birlik ruhu ile sürdürmek isteyen Çarlık Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya en yakın kentlerinden biri olan Stavropol'daki yöneticilerinin halkın huzuru üzerinde bazı endişeleri vardı. Osmanlı Ermenilerine yönelik politikalarına

⁴⁷ Y.Yü. Semenova, "Sotsialno-ekonomiçeskie i Obşestvenno-Politiçeskie Usloviya Jizni Gorojdan Povoljya v Pervuyu Mirovuyu Voynu (1914- Naçalo 1918 gg.)", *Sbornik Dokumentov i Materyalov* (Samara: 2011), 49.

⁴⁸ "Obozrenie Voynı", 1-11.

karşı halk sokaklarda protestolara başlamıştı. Sohum'da ise yöneticiler Osmanlı ile savaşmaktan korkmuyorlar ancak şehirde yaşayan Müslümanların ayaklanmasından endişe ediyorlardı. Olası Müslüman-Hıristiyan çatışmasında *"iyi silahlanmış olan"* yerel Ermenilerin Sohum'u savunacağı varsayılmaktaydı. 10 Eylül 1914 tarihinde Valiliğinden G.S. Dançev'e gönderilen mektupta *"Yerel halk, sığırlarını, atlarını, pamuklarını çalınabilecek her şeyi tek kelimeyle soyan Tatarlardan korkuyor, ama polis aldırılmıyor"* diye bahsediliyordu.⁴⁹

Rusya'da Müslümanların yoğun yaşadığı eyalet ve şehirlerde yaşanan gelişmeler takip ediliyordu. Bakü'den 7 Ağustos 1914'te M. O. Menşikov'a gelen ve yazarın ismi saklı tutulan bir mektuba göre Bakülü Müslüman Türkler soydaşı olan Osmanlı Türklerine yönelik yardım faaliyetleri yürütüyorlardı. Ayrıca yerel yöneticilere yönelik kınama içerikli tepkiler dile getirilmişti. Ancak basın, sansür ve baskıdan ötürü bu tür faaliyetleri gazete sütunlarına taşıyamadılar. Bu yüzden Bakü Basını halkın nazarında 1915 yazında bile hala Petrograd'ın etkisindeydi.⁵⁰

Güvensizliğin kol gezdiği kriz ortamında Ermeni faktörü de Çarlık Rus İdare Birimlerinde Müslüman algısını olumsuz yönde etkilemişti. Bakü'de bulunan Kutaisi Vali Yardımcısı A. A. Makarov, 22 Eylül 1914 tarihinde Petrograd'da bulunan A. M. Makarov'a *"Ermeniler hala savaştan medet umuyor ancak Müslümanlar bundan kaçınmak için her şeye hazır..."* şeklinde bilgi veriyordu. Ancak birkaç ay sonra görüşü tamamen değişti. 21 Ocak 1915'te aynı adrese *"Kafkas Müslüman nüfusu savaşı şiddetle beklemekte ve politikaları kesinlikle Türkiye tarafındadır. Batum ve Kars'ta parlak bir zafer yaşayacaklarını düşünüyorlar ancak yaptıkları bu hainlik onlara pahalıya mal olacak..."* diye yazıyordu.⁵¹

Savaşın henüz başlarında kriz bölgesine yakın olması nedeniyle Kafkasya Müslümanları üzerinden yürütülen bir propaganda söz konusuydu. Bunlar arasında Müslümanların vatansever Ermenilere karşı çıktığı, Gürcistan'da Müslümanlar arasında Rus karşıtı gönüllülük talebinin yüksek olduğuydu. Yine çıkan haberlere göre, Tatar ve Lezginlerin sakin olmasına rağmen birçoğunun Türklerle yapılacak savaştan bihaber oldukları belirtiliyordu. Bu arada, Rus askerlerine yönelik hazırlanan Türkçe el kitaplarında, Kafkasya sakinlerinin açık bir isyana hazırlık yaptıkları söylendi. Gerçekte bu tür eylemler heyecanlı zihinleri karıştırmaya yönelik propagandadan başka bir şey değildi.

⁴⁹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 995, L. 1444.

⁵⁰ Buldakov, "Voyna i İslamofobiya v Rossii", 36.

⁵¹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 995, L. 1484.

Rusya'da Ortodokslar ile Müslümanlar her ne kadar asırlardır birlikte yaşasa da daha evvel aralarında yaşadıkları husumetler kritik dönemlerde ötekileştirmelerin oluşmasına hatta islamafobinin yeşermesine zemin hazırlamıştı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde ve sürecinde Müslüman tebaa kimilerinin gözünde casusluk ve ihanet ile ilişkilendirilmişti. Rusya Müslümanlarının akıllarını ve gönüllerini çelmeye yönelik Osmanlı Devleti üzerinden faaliyetlerin olabileceği algısı propaganda ve kontrol mekanizmalarının yoğunlaştırılmasına vesile olmuştur. Bunlar arasında Türklerin, Almanların boyunduruğuna girdiği, Türk bayraklı ve Türk formalı Alman subaylarının bulunduğu Alman zırhlılarının Karadeniz'de yer alan Rus kıyılarını habersizce bombardımana tuttuğu, Türklerin Almanlardan farksız davrandığı gibi daha pek çok haber basın yayın organlarınca kamu diplomasisinin bir ürünü olarak halk dayatılmaya çalışılmıştı.⁵²

Savaşın ilerleyen günlerinde kilise basını İslamafobiya için açık bir katalizör görevi görmeye başlamıştı. "Hristiyanlığın, barış, sevgi ve ulusların kardeşliği söylemleri ile dini-millî özgülüğü ortaya çıkarılırken, Kur'an-ı Kerim hayranlarının her zamanki savaş ruhunu besleyen fanatik hoşgörüsüzlüğü ile bir nevi İslam'ın antitezi olduğunu" dile getirdiler. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin gereksiz ve oldukça tehlikeli bir oyun tasarladığını bunun sonucunda ise devlet için bir çöküşün beklendiğini kaleme aldılar.⁵³ Hâlbuki bu mesele tam olarak krizden fırsat çıkarır nitelikte haçlı zihniyetinin kırıntılarını taşıyan sakıncalı bir araçtı. Daha açık bir ifade ile savaşın kutuplaştırma alanlarını keskinleştirmek için ayrıştırıcı olarak din, savaşın bir nevi strateji siyasetine alet edilmişti.

Çarlık Rusya idari yetkililerinin Müslümanlara karşı uygulamak istediği tavır halk nazarında belirsizliğini koruyordu. Bu durumun elbette belli bazı gerekçeleri mevcuttu. Kazan Valisi P. M. Boyarsky, 17 Ağustos 1914'te İçişleri Bakanı S. N. Paleolog'a "Duma'nın Tatarların ticari faaliyetleri ile ilgili kararı tatil günleri ve Pazar günlerini askıya almasını aksi durumun Ortodoksları öfkelendireceğini ve hükümetin Müslümanlar ile flörtleşmesindeki aczi olarak algılanacağı" sözleri ile bildiriyordu.⁵⁴ Aslında bütün bunlar Ortodoks idarecilerin Müslümanlara karşı hoşgörü beslemediğini ortaya koyuyordu.

Savaşın ilk günkü heyecanı ve kargaşası ile etnik gruplar arası problemlerin güç temelli çözümünün doğallığına olan inanç giderek artmaktaydı. Tiflis'ten 29 Aralık 1914'te Odessa'da bulunan M. İ. Rozenberg'e senin Nikolay'ın imzasıyla, "Bu günlerde, Türklere karşı kazanılan zaferden sonra,

⁵² "Voorujenniya Sılı Turtsii", *Letopis Voynu* 12 (8 Noyabrya 1914): 8-9.

⁵³ *Tserkovnyy Vestnik* 47 (20 Noyabrya 1914): 1425.

⁵⁴ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op.265, D. 993, L. 1296.

buraya yeniden göreceli bir sakinlik geldi... Aynı zamanda, Kafkaslarda Müslümanların isyanı olmasaydı, Türklerin ortaya çıkması o kadar tehlikeli olmazdı. Müslüman din adamları ve milisler epeydir çaba sarf etmekte...⁵⁵ diye yazılıyordu. Ortaya çıkan korku psikolojisi yetkililerde hoşnutsuzluğa ve tedirginliğe vesile oluyordu. 1915 Haziran ayında yazar N. N. Şigaev tarafından kaleme alınan bir yazıya göre, "Türkiye'nin Ruslarca ele geçirilmiş topraklarından Tiflis'e kadar olan alanda askeri otoritelerimizin Türklere ve hatta Kürtlere karşı tutumu şaşkıncıdır: Arkalarımızda bırakılmışlar fakat silahlarını terk etmiyorlar ve zor zamanlarda bizi mağlup etmek için fırsat kolluyorlar..." deniliyordu. Bölge Kürtleri hakkında ise "bu Kürtlerin Rus araçlarını yağmaladığı anlar oldu ve bunların arasında casusluk yapmak sıradan bir iş." diye bahsediliyordu.⁵⁶ Bu arada, kilise basınında ise "Türkiye'de Kürtler tapmakta bir Ermeni rahibi hunharca öldürdü"⁵⁷ şeklinde Hristiyanları Türklere ve Müslümanlara karşı kışkırtıcı yazılar kaleme alındı.

Cereyan eden bu olaylar neticesinde Rusya'da özellikle de Kafkasya'da yaşayan Müslüman Halk ötekileştirilme ya da vatan hainliği gibi sorunlar sarmalıyla tedirgin bir yaşam sürdürüyordu. 15 Eylül 1915'te, Hüseyin adında bir Gürcü Müslüman, Tiflis'ten Tavriz Calov'a, "Büyük Knez Nikolay Nikolayeviç, Kafkasya'ya sınırsız güçleriyle seyahat etti... Herhangi bir ay içinde, binlerce askeri silahaltına alabilir ve düzenli ordusuyla İran'a doğru harekete geçirebilir. O zaman bizim için veya sırtımıza saklanan Almanlar için değil de dindaşlarımız için sorun tezahür edebilir. Bu yüzden durumun ciddiyetini anlamalı ve çok geç olmadan Almanlar engellenmeli."⁵⁸ sözleriyle uyarılarını iletliyordu. Dönem farklı kaynaklardan incelendiğinde korkuların abartılı olduğu kanısına varılabilir. Aslında Rusya, İran'ın kuzeyinde belirtildiği gibi güçlü birlikler yerine çok daha az bir kuvvete sahipti.

Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da görev yapan bazı idarecilerince Güney Kafkasya'da Müslümanların halet-i ruhiyyesinin tamamen askeri çatışmaların gidişatına dayandığına inanılıyordu. Tiflis Adalet Divanı Başkanı İ. Bordonos, 15 Ocak 1915 tarihinde Vilnius'daki K.İ. Truseviç'e: "... Yerel Müslümanların havası, Türk askerlerinin Ardahan'a istikametine yönelmeleri ve Tiflis'e yapabilecekleri yürüyüşleri öğrendiklerinde belirgin bir şekilde arttı. Ancak Türkler için Sarıkamış faciasından sonra, Tatarların moralleri bozuldu ve sessizliğe büründüler..." diye yazıyordu. Aynı zamanda Dağıstan'da "kutsal savaş

⁵⁵ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1002, L. 2169.

⁵⁶ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1006, L. 97.

⁵⁷ F. Tatarinov, "Svyaşinnik Torjestvo Sv. Kresta Nad Polumesyatsem Magometa", Vestnik Voennogo i Morskogo Duhovenstva 20 (15 Oktyabra 1915 g.): 634.

⁵⁸ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1032, L. 1450.

vaizlerinin" görüldüğünü de sözlerine ekliyordu.⁵⁹ 24 Ocak 1915'te, Dağıstan'ın Petrovsk bölgesinden de neredeyse benzer bir durum bildiriliyordu: "*Türklerin Sarıkamış yenilgisi, Müslüman nüfusun pozisyonunu etkiledi. Ancak bu duruma, yerel Tatarların bekle ve gör politikası izlediklerini eklemek gerek. Şayet Türkler cephede üstünlük elde ederlerse Rusya Müslümanları da tekrardan heyecanlanacaklar ve Rus yönetimine karşı tavır takıncaklar*"⁶⁰ demektedir.

"Yurtsever Basın" yapmış olduğu yayınları ile Rusya'yı oluşturan farklı etnik ve dini atmosferi görmezden gelerek Slav Ortodoks ağırlıklı bir birlikteliği ön plana çıkarıyordu. Savaşın kurtuluş için Ortodoksluğa sıkı sıkıya bağlı olmak gerektiğini ön plana çıkarmışlardı. Bu nedenle ikonalara olağanüstü anlam yükleyen ve mucize bekleyen bir hissiyat servis ediliyordu. Bu duruma bir de Rusya'da Ortodoks olmayan Hıristiyanların gerici ve aşırı tutumları eklenmekteydi. Bu grup içinde Ermeniler başı çekiyordu. Tiflis Ermenilerinden Zaryan, 12 Ocak 1915'te Harkov'da bulunan N. İ. Palenko'ya şu ifadeleri yazmaktaydı: "...Batım bölgesinde (Acaralılar) ve Kars bölgesinde Gürcü Muhammedanların vatanlarına (Rusya'yı kastediyor) ihanet etmeleri tipik bir özelliktir."⁶¹ 18 Ocak 1917 tarihinde Vanka'dan Akopyantsa'nın Tiflis'te bulunan Semenyant'a gönderdiği mektupta bu Gürcülerin, kendi adına Tatarlarla "*ayrılmaz bir dostluk*" içerisinde oldukları bildiriliyordu. Belirtilen "*dostluk*", Kafkasya'da en çok sözü geçen Namestnik İ. İ. Vorontsov-Daşkov himayesi sayesinde inançlı Ermenilere yönelikti. Yine yazılanlara göre eski etno-hiyerarşi artık tarihe karışmıştı. Ermeniler "*Pers çetelerinin liderleri ile yerel beyler arasında*" şüpheli fısıltıların bulunduğunu ileri sürüyorlardı. Ermenilere göre, "*askerlikten kurtarılan Müslümanların her yeri kendilerine ait olarak gördüğü ve bu durum karşısında yönetimin, ya korkudan ya da rüşvet etkisiyle ile bunları şımarttıklarını*" dile getiriyorlardı.⁶²

Öte yandan Çarlık Rus Ordusunda Müslüman askerler kendilerini bazen ikinci sınıf insanlar gibi hissetmekteydi. Ordu içindeki Türk asıllılar ile Müslümanlar diğerlerince alaya maruz bırakılıyordu. Üstelik ana dillerinde konuşmaları yasaklandı. Ancak Ordu savaş için teyakkuza geçinde ise etnofobik duygular geçici de olsa düzelme göstermiştir.⁶³

1916 Yaz mevsimi Rusya Müslümanları içinde endişeli günleri içinde barındırıyordu. Ortadoğu Araplarının Osmanlı Devleti'ne karşı İngilizlerin

⁵⁹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1011, L. 119.

⁶⁰ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1011, L. 194.

⁶¹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1010, L. 89.

⁶² Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1070, L. 3.

⁶³ İshakov, "Pervaya Mirovaya Voyna, 424.

güdümlünde ayaklanma başlatmaları ve Şiiler ile Sünniler arasında yaşanan gerginlikler Kafkasya Müslümanlarının da tavrını etkilemekteydi. Kafkasya'nın Sünni Müslümanları halifeleri olan Osmanlı Padişahına bağılılıklarını gizlemiyor, halifenin tüm Müslümanların başı olduğuna inanıyorlardı. Bu doğrultuda Kafkasyalı Müslümanları Arapları protesto etmek ve Sultana bağılılıklarını dile getirme konusunda örgütlü bir çabanın içine girebilirlerdi.⁶⁴

Fakat İslam âlimlerinin düşünceleri ne olursa olsun, Rusya Müslümanlarındaki her hangi bir hareketlenme halk tarafında dikkatlice takip ediliyordu. Sonuç olarak, Nisan 1916'da, Müslüman nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerde, Türkiye'de İslam'ın büyüklüğü hakkında yanlış bir fikri aşılatabileceği tahmin edilen "*Konstantinopolis'in Son Günü*" filminin gösterimi yasaklandı.⁶⁵ Elbette bu durumun sadece islamafobik duygu ve düşüncelerle izah edilmesi mümkün değildir.

Türkistan Türkleri Üzerindeki Baskılar ve Ayaklanma

1840'lı yıllarda Kazakistan topraklarının Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Hokand ve Hive Hanlıkları ile Buhara Emirliği'ne yönelik olarak da askeri harekâtlar düzenlendi. Ardından Türkmenistan, Pamir ve diğer bölgelerde ilhak edildi. Sınırlar böylece Afganistan istikametinde genişleyerek Büyük Britanya'nın etki alanına dayanmış oldu. Kaufman, Skobelev, Kolpakovsky ve Chernyaev gibi komutanlarının becerileri sayesinde 1895 yılına gelindiğinde hemen hemen Orta Asya'nın tamamına hâkim olunmuştu. Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar da Türkistan olarak adlandırılan bu topraklara iskân politikası uygulayarak nüfuzunu kuvvetlendirme gayreti içerisine girmiştir. Bu coğrafya jeopolitik hesaplar kadar tarım ve hayvancılık açısından da mahiyeti oldukça yüksekti. Ancak 1916 yıllarına kadar ismi zikredilen mekânda Rusya karşıtı birçok sorun birikmişti. Savaşın tam da ortasında Petrograd'ın iki hamlesi yığılan bu sorunlar yumağını içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Bunlardan ilki bölgede yaşayan halkın pazar ürünlerine %10 oranından savaş vergisi eklenmesi diğeri ise Çar II. Nikola'nın 25 Haziran 1916 tarihli emridir.⁶⁶ Bu iki önemli adımın atılmasından evvel konunun anlaşılması için savaşın başladığı

⁶⁴ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 97, Op. 1a ., D. 21, L. 16.

⁶⁵ V.P. Buldakov, *Haos i Etnos. Etničeskie Konflikty v Rossii, 1917-1918 gg. Usloviya Vozniknoveniya, Hronika, Kommentariy, Analiz* (Moskva: 2010), 57.

⁶⁶ Marat Kuramişin, "Groza nad Sredney Aziyey, Taymı XX Beka", *Russkaya İstoriya* 3/18 (2019): 14.

1914 sonlarından Türkistan olaylarının yaşandığı Temmuz 1916'ya kadar geçen iki yıllık sürenin detaylarının analiz edilmesi gerekmektedir.

Türkistan topraklarında yaşayan Müslümanlara Petrograd havalisinde Vostoçnii/Doğular deniliyordu. Ne var ki savaşın başlamasıyla birlikte "Doğu" şüphanesinde bariz bir artış gözlemlenmişti. Skobelev'den 14 Eylül 1914 tarihinde Petrograd'da bulunan S. N. Knyazev'e Ye. K. İmzasıyla "Alman casuslarının, Müslümanları Rusya'ya karşı harekete geçirme amacıyla Türkistan'a gittiğini kesinlikle söyleyebilirsiniz."⁶⁷ diye yazılıyordu. Almanları bu bölge üzerine strateji geliştirmeye sevk eden şevk ise bu toprakların etnik, dinsel ve zihni bakımlardan Ruslardan farklı olmasıydı. Bu farklar üzerine gidilerek savaş şartlarının verdiği zorluklarla Rusları sırtlarında gerçekleştirecekleri hamleler ile oyalamak ve güç kaybettirmektir. Aslında Skobelev haklıydı. Çünkü Almanya'nın Orta Asya politikalarında Afganistan merkez üs konumunda idi. Burada yaşayan Peştunları Hindistan sınırında İngilizlere karşı kıskırtmayı amaçlamışlardı. Aralık 1914'te Alman Dışişleri Bakanlığı personellerinden Oskar Von Nidermayer ile Verner Henting'i bu amaçla Kabil'e göndermişlerdi. 1915 Ağustos'un Almanya'nın İran Askeri Ataşesi Graf Georg Von Kanits'in teklifi oldukça ilginçti. Ona göre Türkistan'da bulunan elli bin civarında olan Avusturya-Macaristan savaş esirleri Müslüman ayaklanmaları ile serbest bırakılabilseler işte o zaman bu askerler Sibiry'a da Rusya için sorun teşkil eder bu durumda da Rusya Kafkasya Ordularından bir kısım askerini buraya göndermek zorunda kalabilirdi. Bu durumda Kafkas Cephesinde sonuç almak mümkün olabilirdi.⁶⁸

Ruslara göre, "Kırgız halkı oldukça kirli ve göçebe olmasına rağmen birbirlerine ve yönetime karşı sadık insanlardı. Hatta iyi birer at binicisi ve büyük baş hayvan yetiştiricileriydiler".⁶⁹ Bölgedeki en iyi topraklar ise şöhretli birer avcı olan Kazaklara tahsis edildiği ise tüm çevrelerce malumdur.⁷⁰ 8 Ağustos 1914'te Hucend'ten Petrograd'a yazılan mektupta ise Sartların⁷¹ savaşın izini sürdüğü hatta Golodnoy bozkırından yararlandığını belirtiyordu. Yazılanlara

⁶⁷ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 995, L. 1468.

⁶⁸ Bagirov, İ.İ. "Germanskaya Strategiya v Tsentralnoy Azii v godı Pervoy Mirovoy Voynı" (Tsvivilizatsionno-kulturnie aspekti vzaimootnoşeniı Rossii i Narodov Tsentralnoy Azii v Naçale XX stoletiya, (1916 god: uroki obşey tragedii. Sbornik Dokladov Mejdunarodnoy nauçno-praktičeskoı konferentsii, Moskva, 18 Sentyabrya 2015 g.), 116.

⁶⁹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 976, L. 153.

⁷⁰ Buldakov, "Voyna i İslamofobiya v Rossii", 41.

⁷¹ XV-XIX. asırlarda Orta Asya'da yaşayan halkların bir kısmına verilen genel bir tanımlamadır. Bu Halklar arasına Özbekler, Tacikler, Kırgızlar ve Kazaklar girmektedir.

göre, Taşkent'ten 3 Kasım 1914'te Türkistan'da patlak veren yerel isyanı bastırmak için bölgeye giden A. Frey, Devlet Konseyi'nin tanınmış sağcı lideri D.P. Golitsin-Muravlin'e yaptığı açıklamada, 25 yıl boyunca Türkistan topraklarında dokuz Genel Valinin hayatta kalmak için sürekli kararlarında bir takım değişikliklere gitmek zorunda kaldığını ve hatta kendisinin bile bu değişikliklerden bıktığını belirtmiştir.⁷²

Ruslarca, Türkistan'daki korkuların temel nedeninin ise olası bir kargaşada otoriteyi sağlamada zorluk çekeceğinden şüphe edilen yetersiz sayıdaki Rus askerinden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Her ne kadar 1914 başlarında 1,42 milyonluk mevcutla zaten Avrupa'da başta gelen barış dönemi ordusu, Büyük Program'ın tamamlandığı 1917-1918'de 2,2 milyon askere ulaşacak, yani Alman ordusunun aşağı yukarı üç misli seviyesine ulaşacaktı.⁷³ Bu devasa sayıya rağmen askerlerin sayıca fazlalığı şüphesiz savaşın yoğun olduğu cephelerdeydi. Aslında, Orta Asya Müslümanları arasında hoşnutsuzluk yaratabilmek için sağlam bir sebebe ihtiyaç vardı. 27 Kasım 1914'te V. B. Kajinskiy Taşkent'ten Tiflis'e şunları yazdı: *"Ben, Asya'nın içlerine doğru bir iş gezisine çıktım. Her yerde sükûnetin hâkim olduğunu kanıtlayabilirim. Yolculuk öncesi yerel Muhammedanların bizi canlı canlı yiyeceğini düşünmüştük. Ancak yanıldığımızı anladık. Bu düşüncelerimi destekleyen bir hayli kanıt vardır."* Sözlerine *"Türkiye'nin savaş ilanının Müslümanlar ve Ruslar arasındaki ilişkileri etkilemediği"*⁷⁴ tarzındaki ifadelerini eklemiştir. Ona göre, Müslümanlar savaşa gönüllüydüler ve Sartlar arasında birkaç yüz bin ruble toplamışlardı.⁷⁵ 15 Ocak 1915 tarihinde, Devlet Konseyi üyesi V. İ. Karpeçev ise Türkistan'da şimdilik bir sükûnetin hâkim olduğundan ve bu huzurun burada yer alan Mollaların kıskırtmalarından kaynaklanabileceğinden bahsetmişti. Ayrıca, Afganistan'da bir ayaklanma olasılığının ise ancak Kafkasya ve Batı'da edinilecek bir başarısızlık sonucu tezahür edebileceğini belirtmişti.⁷⁶

Gerçekte ise, bölgeden ulaşan bazı malumatlar Rusları tedirgin ediyordu. 1915 yılında Rus emniyet yetkilileri, Türkistan'ın Türkiye için aktif olarak para topladığını belirtilen karakteristik bir çekinceyi dile getirdiler. Bu görevlilere göre, gerçekleştirilen eylemde sorumluları yakalamak neredeyse imkânsızdı. Durumun ciddiyeti, sorumlu idarecilerin ciddiyetsizliği

⁷² Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 998, L. 1780.

⁷³ Sean McMeekin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2012), 25-26.

⁷⁴ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1000, L. 1957.

⁷⁵ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1001, L. 2075.

⁷⁶ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1011, L. 118.

nedeniyle ileri seviyelere doğru tırmandı. Tercümeden sorumlu memurlar; Türk memurların başkanlık ettiği Türk yanlısı Müslümanların ayrılık hareketinde okun yaydan çıktığını dile getirdiler.⁷⁷

O yıllarda Kafkasya'da görev yapmış Rus Subay ve savaş tarihçisi Konstantin Sergeyeviç Popov'a göre ise, Türk propagandasının Rusya Müslümanlarını "İslam düşmanlarının saflarında" savaşarak büyük bir günah işlediğine dair ikna etme çabalarına rağmen, Rus Ordusunun içinde İslam'a yönelik ortaya çıkan soğukluk o kadar da belirgin değildi. Hatta memurlar, iç illerdeki Müslümanları son derece olumlu vasıflarla değerlendiriyordu. Onlara göre "Müslümanlar; cesur, dürüst, şefkatli ve idareciydi".⁷⁸

6 Haziran 1916 tarihinde 182 no ile kayıtlara geçen ve 25 Haziran 1916'da hazırlanan kararname⁷⁹ uyarınca Astrahan, Sibir, Amur havalisi, Kamçatka-Sahalin, Orta Kolim, Yakutistan, Truhan-Boguman, Tomsk, Bereozvsk, Surgut ve Tobolsk gibi Orta Asya topraklarının 1,5 milyon kilometrekaresinde 19-43 yaş arasında yaşayan erkeklerin seferberlik sonucu orduya alınması zorunlu tutulmuştu. Çarlık Rus Ordusuna alınacak bu erkeklerin çoğu cephe gerisinde siper kazma, ceset defni, mutfak ve temizlik hizmetleri ile cephane ve silah bakımı gibi temel işler için işçi statüsünde kullanılacaktı. Umulan rakam ise yarım milyon insanı kapsamaktaydı. Üstelik gelirin %2,1'i ise savaş vergisi olarak zorunlu tutuluyordu. Bir de alımlarda ciddi usulsüzlük ve adaletsizlikle de karşılaşılıyordu. Yaş sınırlarının dikkate alınmadığı ya da rüşvetin yaygınlığı da rahatsızlıklara vesile oluyordu. Rusya'nın pamuk başta olmak üzere yaş ve kuru meyve, sebze, büyük ve küçükbaş hayvan ihtiyacını sırtında taşıyan bölge insanları için durum oldukça vahimdi. Çocuklarını kendilerini ilgilendirmeyen bir savaşa kurban vermek anlamı taşıyan bu talep 4 Temmuz 1916'da tam da Ramazan orucu günlerinde Hocent'te protestolar ile büyük bir tepkiye dönüşmüştü. Protestolara karşı topçu birlikleriyle orantısız güç kullanan Rus askerler adeta barut fıçısının fitilini ateşlemişlerdi. Olaylar Semerkant, Cizzak, Fergana ve diğer topraklara hızla yayılmaya başladı. Bazı çevreler savaşın başından itibaren bölgede ciddi huzursuzluklar çıkmasını bekliyordu. Esasında sosyo-ekonomik, etno-siyasi ve dini temelli çığ gibi yayılan halk isyanının çıkıp ileri noktalara taşınabileceği Petrograd tarafında ne öngörülebilmişti ne de büyümesine engel olunabilmişti. Petrograd ile Türkistan halkı arasında kanaat önderlerinin olmaması, yapıcı söylem

⁷⁷ Buldakov, *Haos i Etnos*, 65.

⁷⁸ K.C. Popov, *Vospominaniya Kavkazskogo Grenadera. 1914-1920* (Belgrad: Knijnoe İzdaniye, 1925), 66.

⁷⁹ *Sobranie Ukazoneniy i Pasporjajeniy Pravitelstva*, No: 182, 6.7.1916 g., Statiya 1526.

üzerinde yatıştırıcı önlemlerin alınmaması, top ve makinalı tüfeklerle aşırı güç kullanımı, talepleri yarı yarıya indirmekle birlikte ikna edici politika üretilememesi gibi gelişmeler can kaybını arttıran nedenler olarak nitelendirilebilir. Çarlık olayların üstesinden gelemeyince tarihte 1904-1905 Rus-Japon savaşındaki başarısıyla bilinen General Aleksey Kurapatkin'i⁸⁰ binlerce askeriyle bölgeye göndermek zorunda kalmıştır.

İsyanlar cereyan ederken bazı yetkililer mahkûmlara kasıtlı olarak eylem düzenletti. Mektubun sonuna ismini "*Senin Dmitri'n*" olarak yazan bir şahıs 5 Aralık 1915'te Duma milletvekili O. A. Zakrjevskiy'e, "*Yabancıları ön saflarda savaştırma girişimi tamamen başarısızlığa uğratıldı*" bilgisini vermiştir. Sözlerini General Aleksey Kuropatkin'in, bölgede tahminen yüzbinlerce insan toplamak şöyle dursun 200.000 kişiye bile ulaşma ihtimalinin düşük olduğu fikriyle sürdürmüştür. Ona göre beceriksiz emirler ile silahların öfkeli saldırı girişimlerini inanılmaz bir şekilde zulümlerle bastırıldığı bir durumun sonucu olarak tüm askeri cephelere ilaveten Türkistan'da ve Kırgızların yaşadığı topraklarda iki cephe daha ortaya çıkmıştı...⁸¹

4 Temmuz 1916'da Hucent'te Taciklerin Rus Karaulnaya Birliğine saldırmasıyla başlayan ayaklanmalar, 10 Ağustos 1916 tarihinde Semireçensk bölgesine sıçradı. Seferberlik hakkında bilgi sahibi olan Semireçensk bölgesi Kırgızlarının önemli bir kısmı ortaya çıkan kaos karşısında Çin'e göç etmek zorunda kaldı. Çin'e giderken Rus askerlerce uğradıkları kötü muamelelere binaen intikam hissiyatıyla önlerinde yer alan Rus göçmenlerin köylerini talan ettiler.⁸² Çin dışında İran ve Afganistan'a sığınan yereller de olmuştur. Tacik ve Özbeklerin ayaklanması ile başlayan isyana kısa süre zarfında Kazak ve Kırgızlar da dâhil olmuştu. Bölgede yaşayan Rus aileler için en önemli tehlike ise erkeklerinin cephede olması nedeniyle ailelerinin kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşmasıydı.

Seferberlik kararnamesinin sonuçları beklenen seviyeden oldukça uzaktı. Rus komutanlara göre, Eylül 1916'dan Mart 1917'ye kadar güçlkle sadece 123.305 işçi batıya gönderilebildi. Ordu, gönülsüz gelen bu işçilerden gerekli randımanı alamadı. Birçoğu kürek ve kazmayla nasıl çalışılacağını bilmiyordu. Üstelik pişen her şeyi yemeyen bu Müslümanlara özel yemeklere, definlerini yapmak, namazlarını kıldırmak için imamlara ve de Rusça bilmeyenlere ise meramını anlatabilmek amacıyla çevirmenlere ihtiyaç duyuluyordu. Bütün bu yaşananlara bir de gelenlerin kendi topraklarında baş

⁸⁰ S.V. Çirkin, *Dvadsat Let Slujbi na Vostoke. Zapiski Tsarskogo Diplomata* (Moskva: Russkiy Put, 2006), 257.

⁸¹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1064, L. 1481.

⁸² Kuramişin, "*Groza nad Sredney Aziyey*", 14.; Buldakov, *Haos i Etnos*, 190.

gösteren işgücü sıkıntısı eklenmişti. Bunlardan da önemlisi bölgeye zorla getirilenlerin psikolojik durumu oldukça hırpalanmıştı. Birçoğu yaşanan boğazlaşmanın farkında olarak kin ve intikam duygularına sahipti. Kasım 1916'da Kum-Say'da öfkeli Kırgızlarla mücadele içine girilmişti. Bu isyanı bastırmak için Samara ve Orenburg birliklerinden topçular gönderildi. Akabinde de Kırgız propagandalarına karşı önlem olarak kararname çıkarıldı. Ruslarca uygulanan bu faaliyetlerin amacı Turgay Bölgesinde Çarlık Rus Ordusuna asker işçi toplamaktı.⁸³

Nihayetinde ayaklanma bastırıldı. General A. N. Kuropatkin, Orta Asya'nın ele geçirilmesini anlatırken *"Liderlerin sert bir şekilde temizlenebilmesi"* hususuna ek olarak, *"Rus kanının döküldüğü tüm toprakları da yerli halkın elinden almayı"* önermişti. Rus Generallerin tesis edemediği adalet konusunda Rus yerleşimciler General Kuropatkin'in çabalarından memnun kaldılar. Semerkant'dan A. Nesterova 3 Kasım 1916'da Petrograd'da bulunan M.A. Zaislovskiy'e, *"Türkistan'ı yeni bir süpürge temizledi... General Kuropatkin halkın tepkisini çeken üç valiyi, bölge başkanlarını, bazı polisleri görevden aldırdı..."* diye yazıyordu.⁸⁴ Gerçekte ise tüm bu yaşanan acı ve gözyaşı içinde hala umutlar sürmekteydi. Çünkü mahkeme süreçleri, esir meselesi, kayıp ve kaçaklar sorunu gibi daha birçok önemli meselenin çözümü kısa bir zaman zarfında sağlanamamıştı. Böylesi kritik bir aşamada sorumlunun vereceği kararlar elbette halkta karşılık bulacaktı. 28 Ocak 1917 tarihinde, ünlü sol liberal siyasetçi Dimitri İvanoviç Şahovskoy G. İ. Davidenko'ya yazdığı mektupta *"ileri derecede Türkistan'ı sevdiğini"* ayrıca Kuropatkin'in *"halk tarafından sevildiğini ancak aydınların ondan hiç haz etmediğini"* dile getirdi.⁸⁵

İsyanın sonuçları hakkında Rus kaynakları ile Türk kaynakları arasında ilginç çelişkiler vardır. Rusya'nın verdiği resmi verilere göre bu isyanda Rusya tarafından iki bin üç yüz yirmi beş kişi hayatını kaybetti. Çoğunluğunu kadınların oluşturduğu Avrupa Rusya'sından buraya göç eden 1.384 Rus'tan bir daha haber alınamadı. Aslında onların ve Türkistan'da yaşayan Türklerin masum olduğu biliniyordu. Çıkan kargaşa ve yanlış idari kararlar tarafları çatışmaya itmişti. Bu isyanı bastırmak için diploması yerine ağır silahlar kullanılmıştı. Bu durumun neticesiyle yaklaşık 10.000 hane harap edildi ve iki 1.315 kişi yakılarak hayatını kaybetti. Prjevalskoy bölgesinde, 2.000 kadar erkek göçmen hayatını kaybetti, çoğunlukla kadınlar olmak üzere yaklaşık bin kişi esir alındı. Kazak Cornado von Berg 900 Türkistanlıya, Ataman Bederov ise 90 Özbek tüccarına ve ailesine yönelik mafyavari bir süreci

⁸³ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1063, L. 1344.

⁸⁴ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1059, L. 903.

⁸⁵ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1070, L. 200.

yönetti. Şamsinskiy Geçidi'nde, Kazakların çıkarılması, çoğunlukla kadınlar, yaşlılar ve çocuklar olmak üzere 1.500 Kırgız'ı öldürdü. Yaşanan gelişmeler sonrası bölgede yaşayan 300.000 Kazak ve Kırgız Çin'e kaçmak zorunda kaldı. Ekim 1916'ya kadar *direnış* kırıldı. Rus birlikleri üç subayını ve 184 askerini kaybetti. Bazı araştırmacılar yüz binden fazla Kazak ve Kırgız'ın öldürüldüğünü dile getirdiler. Direnişçilerin Rus köylülerinin topraklarının bir kısmını ellerinden aldıklarını, sakinleri ise tamamen kılıçtan geçirdiğini ileri sürdüler.⁸⁶

Sonuç

XX. asrın başlarında İdil-Volga, Kafkasya ve Türkistan coğrafyası başta olmak üzere tüm Çarlık Rusya'da yaklaşık yirmi milyon civarında Müslüman yaşamaktaydı. Dikkat çekici bir mukayese yapmak gerekirse, bu haliyle bile Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında yaşayan Müslüman nüfusundan rakamsal olarak fazlaydı. Ekseriyeti tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktaydı. Eğitim öğretim düzeyleri düşük olmakla birlikte sağlık sorunlarına geleneksel yöntemlerle yaklaşmaktaydılar. XX. asrın ilk çeyreğinde bile İdil, Başkurt ve Kafkasya Müslümanlarına nazaran Türkistan Müslümanlarının uluslararası güncel gelişmeleri takip edecek olanakları oldukça zayıftı. Fiziki koşullarındaki elverişsizlik hukuki ve siyasî haklarında da gözlemlenmekteydi.

Hatırlanacağı üzere, Rusya Müslümanları XVI. asırdan itibaren kademeli olarak misyoner Ortodoksluk politikalarına maruz kaldılar. XIX. asırda şer'i mahkemeler başta olmak üzere geleneksel İslam kurumları Rus idaresinin kurumlarına dâhil edildiler. Kurulan Müftülük makamları üzerine de siyasi erk elini uzatmaktan geri durmadı. Osmanlı Devleti'ne Gayr-i Müslimler üzerinde haklar talep eden Rusya, Müslüman tebaası üzerinde aynı haklar bir yana dursun milli ve uluslararası çıkarlarına uygun sert politikalar tatbik etti.

XX. asrın başlarında Çarlık Rusya'da siyaset farklı bir açılım elde etmişti. Burada 1905 Devrimi'nin rolü azımsanmayacak derece büyüktü. Ne var ki, Rusya Müslümanlarının önde gelen aydınlarının yoğun çabalarına rağmen beklentileri ile kazanımları arasındaki fark tartışma götürmez bir haldeydi. Basın yayın faaliyetleri özellikle İdil bölgesinde yoğun olmasına rağmen sansür ve baskının da etkisiyle halk üzerindeki tesiri zayıf ölçüde seyretmişti. Öte yandan Bolşevik İhtilâli arifesinde Müslümanlar arasında ortak akıldan bahsetmek oldukça zordu. Bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda Rusya Müslümanlarının neden Osmanlı Devleti ile sağlam bağlara sahip olamadığı ya da Osmanlı Devleti'nin Rusya Müslümanları üzerindeki politikalarının

⁸⁶ Buldakov, *Haos i Etnos*, 134.

pratik sonuçlar üretemediğine yönelik olarak mantıklı açıklamalarda bulunulabilir. Esasında, Osmanlı Devleti'nin ya da Rusya Müslümanlarının siyaseten ortak çıkarlarına hitap eden adımlarının istenilen sonuca erişememesinde Rusya'nın uyguladığı kontrolü de kâle almak elzemdir. Rusya'nın Müslüman mütefekkirlerinin fikir birliğini zamanında yakalayamamış olması, Rus siyasi erkinin Müftülükler üzerindeki nüfuzu ve farklı düşüncelerin Müslüman halkın düşünce yapısı üzerindeki rolü, farklı mezheplerin kendi doğruları üzerinde yoğunlaşmaları ve haliyle genel bir amaç etrafında bütünleşememeleri de bu nokta-i nazarda değerlendirilebilir.

Hâlbuki bazı Rus araştırmacılara göre aslında Genç Türk Devrimi Orta Asya'daki Müslüman halk üzerindeki propaganda çalışmalarını alevlendirmişti. 1911'den itibaren de Osmanlı Devleti'nden Rusya'nın idaresi altındaki Kafkasya'ya silah akışına başlanmıştı. Kafkasya'da savaştan önce öğretim dilinin Türkçe ya da Arapça, öğretmenlerin ise ya Osmanlı Devleti'nden ya da Osmanlı Devleti'nde öğrenim görmüş kişilerin olduğu yeni yöntem okullar açılmıştı. Hem fikir olunacağı üzere tüm bu iddialar kabul edilse dahi bu faaliyetler Çarlık Rusya'nın XIX. asır boyunca Balkanları Osmanlı Devleti'nden koparmak için gerçekleştirdiği faaliyetlerin yanında mukayese edilemeyecek oranda masum kalmaktaydı. Açık bir ifadeyle, Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda yegâne Müslüman rakibi Osmanlı Devleti'nin Cihâd ilânı da dâhil olmak üzere ideolojik ve dinsel bütünlük uğraşları sınırlı ve sistematik olmadığından olsa gerek Rusya Müslümanları arasında ceditçilik ve diriliş söylemleri ve eylemleri güdük bir düzlemde seyretmişti. Bilindiği üzere Ruslar, Sırp'ların 1804 isyanından 1877-78 Savaşına değin Balkan Hristiyanlarına yönelik olarak askeri, siyasi, ideolojik ve ekonomik alanlarda İstanbul karşıtı planlı bir algı/destek politikası izlemişti. Balkanların Slav asıllı hakları da var güçleri ile bu politikalara iştirak etmişlerdi. Bu tür bir uygulamanın Osmanlı Devleti cenahından karşılığı ise yukarıda da belirtildiği üzere etkisizdi. Kafkasya, İdil-Volga ya da Türkistan Müslümanlarına yönelik İstanbul'da kurulan dernekler ya da Teşkilat-ı Mahsusa'nın sınırlı faaliyetleri dışında elle tutulur bir stratejik plân ya da kazanımları söz konusu değildi. Bu durumu Osmanlı Devleti'nin meseleye âlemşümul bir açıdan bakmamasıyla açıklayabiliriz. Nitekim bölgeye yönelik Osmanlı istihbarat faaliyetlerinin kıt ve olanaklarının yetersiz olması ya da Rusya'nın iç güvenlik sorunlarına karşın sert önlemlerle çözüm üretme çabası ile de izah edebiliriz.

Diğer taraftan, Rusya Müslümanları arasındaki lobcilik, ticaret ve siyaset alanlarındaki güdüklüğün çok yönlü sebepleri tartışma götürmez bir hakikattir. Rusya Müslümanlarının özellikle iç Rusya'da uzun bir süre baskın

Rus kültürünün tesiri altında kaldığı gözden kaçırılmamalıdır. Öte yandan, yukarıda da belirtildiği gibi öz kültür hafızalarını anımsatacak yeterli sayıda etkin edebi ve tarihi çalışmaları kaleme alamamış olmaları ya da almaya karar verdikleri dönemlerde de baskıya tabi tutulmalarına da değinilmelidir. Bu türden yöntemlerle halk belleğinde açılan boşlukları XIX. asır Rus kültürünün doldurması hedeflenmişti. İşte tam da bu yüzdedir ki XIX. asır Rus kültür programının en önemli ayağını eğitim ğretim birimleri oluşturmuştur. Çarlık Rusya'nın Avrupa Kıtasından Asya'nın en uzak uralarına değin uzanan topraklarını ancak profesyonel kadrolar ve onların uygulamaları ile korunabileceğinin idraki ile hegomanik bir siyaset takip edilmiştir. Müslümanların yoğun yaşadıkları alanlar da kalıcı olabilmek adına mümkün merteye Rus nüfusu iskân ettirilmiş ya da Müslümanlar Kırım, Kafkasya'ya da İdil'den ura köşelere göçe zorlanmıştı.

Nitekim Birinci Dünya Savaşı arifesinde ya da Bolşevik İhtilâli'ne değin süreçte Petrograd'ın Rusya Müslümanlarına yönelik orduda başka halk üzerinde bambaşka politikalar sergilemesinin özünde Rusya'nın ulusal ve uluslararası çıkarlarını koruma anlayışı yatmaktadır. Osmanlı Devleti'nin halifelik makamını elinde tutan bir güç olması ve gerek bu koz üzerinden gerekse de Pantürkizm ideolojisi aracılığıyla sınırları içerisinde sorun yaşayabilme ihtimali Müslüman tebaası üzerinde vergi, sürgün, gözaltına alma gibi adımlar başta olmak üzere önlemlerini yoğunlaştırmasına neden olmuştur. Dönemin Müslüman mütefekkirlerinin çalışmaları, Almanların Rusya Müslümanlarına yönelik politikaları, Rus şarkiyatıların kaleme aldığı eserlerin Rus aydınları ve toplumu üzerindeki etkileri ya da Türkistan Ayaklanması Rusya'da Müslümanlara yönelik algıyı yönlendirmişti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 97, Op. 1a, D. 21.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 976.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 993.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 995.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 997.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 998.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1000.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1001.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1002.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1006.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1010.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1011.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1032.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1059.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1063.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1064.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 102, Op. 265, D. 1070.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 1467, Op. 1, D. 796.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 1469, Op. 1, D. 815.
Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Fedaratsii, F. 1693, Op. 1, D. 72.

Gazete ve Mecmualar

Cigit 1 (12.01.1916).

F. Tatarinov, "Svyaşinnik Torjestvo Sv. Kresta Nad Polumesyatsem Magometa". *Vestnik Voennogo i Morskogo Duhovenstva* 20 (15 Oktyabra 1915 g.): 633-635.

Jenskoe Delo 21 (1 Noyabrya 1914 g.).

"Obozrenie Voyni, Voorujenniya Sili Turtsii". *Letopis Voyni* 12 (8.11.1914): 1-11.

"Voorujenniya Sili Turtsii". *Letopis Voyni* 12 (8 Noyabrya 1914): 8-9.

"Bojiyu Milostiyu, Mı, Nikolay Vtorıy...". *Letopis Voyni* 11 (1.11.1914): 1.

"Mobilizatsii v Konstantinopol". *Letopis Voyni* 14 (22.11.1914).

"Raboti v Musulmanskom Komitete v S.-Peterburge", *Ogonek* 32 (10/23 Avgusta 1914).

"Razriv Diplomatıçeskih Snoşeniy s Turtsie". *Petrogradskiy Listok* 288 (20.10.1914).

“Perevozka Turetskih po Jeleznoy Doroge”. *Petrogradskiy Listok* 289 (21.10.1914).

“Voyna protiv Rossii”. *Petrogradskiy Listok* 289 (21.10.1914).

“Debut v Turetskom Teatre”. *Petrogradskiy Listok* 291 (23.10.1914).

“Pod Gibnozom”. *Petrogradskiy Listok* 294 (26.10.1914).

“Troyanskiy Kon”. *Petrogradskiy Listok* 294 (26.10.1914).

“Na Olimp Troystvennago Soyuzu”. *Petrogradskiy Listok* 298 (30.10.1914).

Petrogradskiy Listok 326 (29.11.1914).

Sobranie Ukazovaniy i Pasporyajeniy Pravitelstva, No: 182, 6.7.1916 g., Statiya 1526.

Statistiçeskiy Yejegodnik Rossii na 1915 god. Otd. 1. Petrograd: 1916, 144.

“Beyannâme-i Hümayun Suretidir”. *Tanin*. 31 Teşrînievvel 1330 (13.11.1914).

Tanin. 2 Teşrînîsâni 1330 (15.11.1914).

Tserkovniy Vestnik 47 (20 Noyabrya 1914).

Kitap ve Makaleler

Amirhanov, R.U. *Tatarskaya Demokratiçeskaya Peçati (1905-1907 gg)*. Moskva: 1988.

Bagirov, İ.İ. “Germanskaya Strategiya v Tsentralnoy Azii v godı Pervoy Mirovoy Voynı”. (Tsvilizatsionno-kulturne aspekti vzaimootnoşeniy Rossii i Naradov Tsentralnoy Azii v Naçale XX stoletiya (1916 god: uroki obşey tragedii. Sbornik Dokladov Mejdunarodnoy nauçno-praktiçeskoj konferentsii, Moskva, 18 Sentyabrya 2015 g.).

Buldakov, V.P. “Voyna i İslamofobiya v Rossii:1914-1916”. *Pervaya Mirovaya Voyna v Vostoçnom İzmerenii*. Moskva: İnstitut Vostokovedeniya RAN, 2014.

Buldakov, V.P. *Haos i Etnos. Etniçeskie Konfliktı v Rossii, 1917-1918 gg. Usloviya Voznikoveniya, Hronika, Kommentariy, Analiz*. Moskva: 2010.

Çirkin, S.V. *Dvadsat Let Slujbi na Vostoke. Zapiski Tsarskogo Diplomata*. Moskva: Russkiy Put, 2006.

Çolak, Mustafa. *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası 1914-1918*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2014.

Devlet, Nadir. *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*. İstanbul: Ötüken Yay., 1998.

Galauullina L.R. “Tatarskaya Pressa 1914-1915 gg. Ob Otnoşenii Rossiyskih Musulman k Pervoy Mirovoy Vojne”. *Uçeme Zapiski Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Kazan: 2008): 133-139*.

İshakov, S.M. “Pervaya Mirovaya Voyna Glazami Rossiyskih Musulman”, *Rossiya i Pervaya Mirovaya Voyna*. Sankt-Peterburg: 1999.

- Kuramişin, Marat. "Groza nad Sredney Aziyey, Taynı XX Beka". *Russkaya İstoriya* 3/18 (2019).
- McMeekin, Sean. *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. Çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2012.
- Novoselskiy, S.A. *Smertnost i Prodljitelnost Jizni v Rossii*. Petrograd: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih Del, 1916.
- Popov, K.C. *Vospominaniya Kavkazskogo Grenadera. 1914-1920*. Belgrad: Knijnoe İzdaniye, 1925.
- Poznahirev, V.V. *Turetskie Voennoplennue i Grajdanskie Plenie v Rossii v 1914-1924 gg*. S. Peterburg: Nestor-Historia, 2014.
- Portugalskiy, R.M., P.D. Alekseev i V.A. Runov, *Pervaya Mirovaya v Jizneopisaniyah Russkih Voenaçalnikov*. Moskva: İzd. Elakos, 1994.
- Semenova, Y.Yü. "Sotsialno-ekonomiçeskie i Obşestvenno-Politiçeskie Usloviya Jizni Gorojdan Povoljya v Pervuyu Mirovuyu Voynu (1914- Naçalo 1918 gg.)". *Sbornik Dokumentov i Materyalov*. Samara: 2011.
- Türkoğlu, İsmail. "Rusya: Ülkede İslâmiyet". *TDVİA*. C. 35.
- Türkoğlu, İsmail. "Pereselenie iz Volgo-Uralskogo Regiona v Osmanskuyu İmperiyu i ego Priçını (1876-1914 gg.)". *İspovedi v Zerkale: Mejkonfessionalnue Otnoşeniya v Tsentre Evrazii (Na Primere Volgo-Uralskogo Regiona XVIII-XXI vv.)*. Nijegorodskiy Gosudarstvennyy Lingvistiçeskiy Universitet im. N.A. Dobrolübova (2012): 467-478.
- Usmanova, Dilara. "Rossiyskie Musulmane i Propaganda v godi Pervoy Mirovoy Voynu (1914-1916 gg.)". *Asta Slavica Japonica* 37 (2016): 73-101.
- Zvonarev, K.K. *Russkaya Agenturnaya Razvedka Vseh Vidov do i vo Vremya Voynu 1914-1918 gg*. Kiev: İzdatelskiy Dom Knyaginya Olga, 2005.

İnternet Kaynakları

- "İstoriya İzdaniya Gazet v Tatarstan". TATARICA. Erişim Tarihi 06.10.2020, <https://tatarica.org/ru/razdely/sredstva-massovoj-informacii/periodicheskie-izdaniya/istoriya-izdaniya-gazet-v-tatarstane>
- İshakov, Salavat. "Musulmane v Russkoy Armii v Pervuyu Mirovuyu Voynu". Erişim Tarihi: 17.11.2019, <https://www.liveinternet.ru/users/708893/post63496453>